

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

QALİBƏ ƏLİ qızı HACIYEVA

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN GÜNEY
AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQİ ANADOLU DİALEKTLƏRİ İLƏ
MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI

5706.01-Azərbaycan dili
5710.01-Türk dilləri

Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

B A K I - 2018

Dissertasiya Naxçıvan Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:	Elbrus İslam oğlu Əzizov filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Rəsmi opponətlər:	Məhərrəm Əvəz oğlu Məmmədov filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əbülfəz Amanoğlu Quliyev AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Məhərrəm Abbasəli oğlu Hüseynov filologiya üzrə elmlər doktoru
Aparıcı təşkilat:	Bakı Slavyan Universiteti Müasir Azərbaycan dili və Türkologiya kafedraları

Müdafiə “___” _____ 2018-ci il tarixdə saat ___ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 – Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

S.Y.Məmmədova

ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dilin fonetik sistemindən başlayaraq sintaktik quruluşuna qədər dil sisteminin ən qədim tarixi qatlarına enmək və onun daxili inkişaf meyillərini üzə çıxarmaq imkanına malik olan dialektologiyanın nəzəri əsaslarına dayanaraq müxtəlif coğrafiyalarda yaşayan türk xalqlarının qədim tarixi kökdən qaynaqlanan ortaq dil xüsusiyyətlərinin paralel müstəvidə müqayisəli tədqiqi Azərbaycan dilçiliyinin, eləcə də ümumtürkoloji dilçiliyin qarşısında duran aktual problemlərdəndir. Ümumtürkoloji müstəvidə aparılan tarixi-müqayisəli dialektoloji tədqiqatlarda alınan nəticələr yalnız müasir Azərbaycan dilinin deyil, bütövlükdə türk dillərinin tarixi inkişaf problemlərinin həllində mühüm rol oynayır.

Son illər müxtəlif istiqamətlərdə aparılan linqvistik tədqiqatlar dil tarixinin qədim laylarının açılmasında dialektologiyanın əhəmiyyətini bütönlükdə ortaya qoydu. Ən qədim tarixi qatları bütövlükdə sistem halında linqvistik dialektoloji tədqiqata cəlb etməklə, dilin fonetik, leksik və qrammatik quruluşundakı mexanizmi açmaq, dil sisteminin ən qədim dövrünə enmək mümkündür. Tədqiqatlar göstərir ki, qədim oğuz və qıpçaq, eləcə də bir çox qədim türk boylarının dil elementləri ilə yanaşı, mövcud dialekt sözlərin çoxu çağdaş Azərbaycan dilində ümumişləklidən heç də təcrid olunmadan öz tarixi mövqeyini qoruyaraq müasir türk dillərinin etnogenetik baxımdan vahid kökdən qaynaqlandığını sübuta yetirir. Azərbaycan dili dialektlərini ümumtürk dil kontekstində nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, qədim türk dilinin tarixi linqvistik xüsusiyyətləri inzibati ərazi baxımından əsrlər boyu müxtəlif dövlətlərin tərkibində yaşayan müasir türk xalqlarının dilində ortaq şəkildə mühafizə olunduğu kimi, çağdaş Azərbaycan dilində də günümüze qədər dialektal müstəvidə öz işləkliyini və tarixi sabitliyini qoruyub saxlamışdır. Bu baxımdan ayrı-ayrı dövlətlərin, xüsusilə, Azərbaycan Respublikası və Güney Azərbaycan (İran İslam Respublikası), eyni zamanda Şərqi Anadolu (Türkiyə Respublikası) ərazisində yaşayan, tarixən eyni soykökə malik türkdilli əhalinin dil faktlarının müqayisəli tədqiqi dialekt leksikasının hələ üzə çıxarılmamış ən qədim türk qatının öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır. İstər Azərbaycanda, istərsə də, digər regionlarda yaşayan türk topluluqlarının dili üzrə ayrı-ayrılıqda dialektoloji tədqiqatlar aparılrsa da, bu tədqiqatlarda Azərbaycan dili dialektlərinin bu və ya digər türk dilləri ilə qarşılıqlı təsiri problemləri demək olar ki, tədqiqatlardan kənar qalmışdır. Bəzi tədqiqatlarda kiçik qarşılaşdırmalar və müqayisələr nəzərə alınmazsa, Azərbaycan dilinin dialektləri bütövlükdə çağdaş türk dilləri və dialektləri ilə ortaq şəkildə müqayisəli tədqiqata cəlb edilməmişdir. Zaman-zaman baş verən tarixi-siyasi proseslər müxtəlif dillərin bir-birinə təsiri nəticəsində Azərbaycan dilindəki dialekt sözlərinin bir qisminin dəyişikliyə uğrayıb müəyyən təsirlərə məruz qalmasına səbəb olsa da, türk dilinin qədim xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan, dialektlərdə işlək durumda olan leksik vahidlərin əsas hissəsi Azərbaycan dilinin tarixi keçmişi, coğrafi mövqeyi əhalisinin etnik tərkibi barədə məlumat verən

ilkın tutarlı qaynaqlardır. Məhz buna görə də Azərbaycan dili şivələrini digər türk dilləri və dialektləri ilə müqayisəli araşdırmaya cəlb etməklə, bu dildə mövcud olan dialekt sözlərinin funksional-struktur və struktur-semantik tiplərini, onların yaranma və törəmə yollarını, onlarda mühafizə olunmuş qədim və müasir fonetik, leksik-semantik və qrammatik cəhətləri, eyni zamanda müasir Azərbaycan dilinin tarixi linqvistik dəyişikliklərinə sistemli şəkildə diqqət yetirmək və bu dildə dildaxili və dılxarici amillərin təsirini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu tarixi-coğrafi ərazi prinsipinə görə vahid etnik kök birliliyinə dayanan qədim türk diyarıdır və bunu təsdiq edən əsas faktlardan biri də bu üç bölgədə yaşayan xalqın bu günə qədər danışdığı dildir. İki əsrə yaxın bir müddətdə hər üç bölgənin əhalisinin bir-birindən təcrid olunmuş halda müxtəlif mədəni və siyasi rejimlərdə yaşamaq məcburiyyətinə baxmayaraq, istər Qüzey, istər Güney Azərbaycan, istərsə də Şərqi Anadolu türkləri tarixi etnik kök birliliyinə dayanaraq zəngin tarixi dil xüsusiyyətlərini dialektal səviyyədə olsa da, bu günə qədər qoruyub saxlamışlar. Müasir tarixi mərhələdə Qüzey Azərbaycanda rus, Güney Azərbaycanda fars, Anadoluda isə Osmanlı dövründən başlayaraq daha çox ərəb dilinin təsirinə məruz qalan türk dilinin hər üç bölgədə vahid tarixi kökdən qaynaqlanan qədim dil vahidləri dialektal müstəvidə mühafizə edilərək günümüzədək qorunub saxlanmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və türk dilinin Şərqi Anadolu şivələri ilə müqayisəli və sistemli tədqiqidir. Bu məqsəddən irəli gələn vəzifələr aşağıdakılardır:

–Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində mövcud olan şivələr sistemləşdirilərək bu şivələrdə qədim tarixi dil faktlarını yaşadan dialektal qatın ümumtürkoloji müstəvidə müqayisəli tədqiqi;

–Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrində qədim dialekt sözlərinin mənə və mənşəyini, işlənmə arealını, struktur-semantik, fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərini, eyni zamanda bu şivələrdə qədim tarixi etno və ekstralingvistik amilləri araşdırıb müəyyənləşdirmək;

– Naxçıvan qrupu şivələrinə məxsus dialekt sözlərinin işlənmə arealını, eyni zamanda, başqa ərazilərdə olan paralellərini, başqa dillərə təsirini müəyyənləşdirmək üçün bu sözlərin müxtəlif fonetik variantlarını Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə tarixi-müqayisəli metod əsasında tədqiqata cəlb etməklə, Azərbaycan türkcəsinin dil tarixi və tarixi qrammatikası ilə bağlı problematik məsələləri ortaya çıxarmaq və onların həllinə nail olmaq

–Naxçıvan qrupu, Güney Azərbaycan və türk dilinin Şərqi Anadolu şivələrinin müqayisəsi ilə Azərbaycan dili dialekt leksikasının etnik tərkibinin araşdırılması, dilimizin formalaşması prosesində onun hansı tayfa və tayfa birlikləri, yerli və gəlmə

etnoslarla əlaqəsi nəticəsində dillərarası tarixi inteqrasiyanın səviyyəsini müəyyənləşdirmək;

–Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən, dialektlərimizdə daşlaşıb qalmış müəyyən qrammatik formaların Naxçıvan qrupu, Güney Azərbaycan və türk dilinin Şərqi Anadolu şivələrinin müqayisəsi müstəvisində ortaya çıxarmaqla dilimizin tarixi qrammatik xüsusiyyətlərini izah etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Son illərdə Naxçıvan MR-in ayrı-ayrı bölgələri üzrə müxtəlif istiqamətlərdə dialektoloji tədqiqatlar aparılsa da Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələri ümumtürkoloji müstəvidə digər türk dilləri və dialektləri ilə müqayisə olunmamışdır. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələri Güney Azərbaycan (İran) və türk dilinin Şərqi Anadolu (Türkiyə) şivələri ilə müqayisəli tədqiqata cəlb edilərək, bu bölgələrdə mövcud tarixi dialektal vahidlərin fonetik, leksik–semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin ortaq və fərqli cəhətləri şərh olunmuş, hər üç bölgənin dialektləri ümumtürkoloji baxımdan əhəmiyyəti olan tarixi etnolinqvistik və müasir dil xüsusiyyətlərinə görə müqayisə olunmuşdur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu və Güney Azərbaycan, eləcə də türk dilinin Şərqi Anadolu şivələridir. Tədqiqatın predmeti isə Naxçıvan qrupu şivələrinin fonetik, leksik və morfoloji xüsusiyyətlərinin Güney Azərbaycan və türk dilinin Şərqi Anadolu şivələri ilə tarixi-coğrafi, tarixi-etnolinqvistik və tarixi-tipoloji baxımdan müqayisəli təhlilindən ibarətdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin ümumtürkoloji baxımdan müqayisəli tədqiqı Azərbaycan, ümumilikdə türk dilləri tarixinin, tarixi leksikasının öyrənilməsində, eyni zamanda, müasir türk dillərinin tarixi-etimoloji lüğətlərinin tərtibində böyük əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, həm də dilin tarixi etnik xüsusiyyətlərinin tədqiqində açar kimi istifadə oluna bilər. Bu isə onu göstərir ki, Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu üzrə müqayisəli dialektoloji tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ilə yanaşı, praktik əhəmiyyəti də olduqca böyükdür. Belə ki, tarixi etnodialektoloji tədqiqatlar müasir Azərbaycan dilinin tarixi fonetika və leksikasının, eyni zamanda tarixi qrammatikasının bir sıra mübahisəli məsələlərinin aydınlaşdırılmasına və müasir dilimizdə həllini gözləyən bəzi tarixi problemlərin çözümlünə imkan yaradır. Tədqiqatın həm də mühüm praktik əhəmiyyəti vardır. Dissertasiya Azərbaycan dialektologiyasının inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyətə malik fikir və mülahizələrlə zəngin olduğundan tədqiqatın nəticələri ali məktəblərin müəllim və tələbələri, dialektologiya ilə məşğul olan mütəxəssislər, həmçinin bu sahədə araşdırma aparən tədqiqatçılar üçün faydalı ola bilər. Dissertasiya ali məktəblərdə tarixi dialektologiya, müqayisəli qrammatika fənnlərinin tədrisində istifadə olunmaqla, qədim dil faktları əsasında dilin tarixi strukturunu öyrənmək baxımından da əhəmiyyətlidir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar.

1. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri qədim türk dilinin tarixi etnolinqvistik faktlarının mənbəyidir.
2. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri qədim türk dilinin fonetik xüsusiyyətlərini özündə mühafizə edir, hər üç bölgənin şivələrində qorunub saxlanan bəzi səslər qədim türk dilinin etnolinqvistik faktı kimi özünü göstərir, bəzi səslər isə etno-coğrafi təsirlərin və dialektik bölünmənin nəticəsi kimi ortaya çıxır.
3. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin leksik qatı əsasən qədim türk mənşəli sözlərdən ibarətdir. Məna və mənşəyinə, forma və məzmununa, işlənmə dairəsinə və tarixi-funksional üslubi xüsusiyyətlərinə, struktur-semantik tiplərinə görə təhlil olunan söz qruplarının üç regionun dialekt faktları əsasında müqayisəsi nəticəsində yeni-yeni qədim dil faktları aşkar edilmişdir.
4. Hər üç bölgənin dialektlərində mövcud, bir-birini təkrar etməyən spesifik leksik vahidlərlə yanaşı, daha çox leksik-semantik paralellərlə müşahidə olunan dialektlərin kökündə vahid etnik əlamətlərin olduğu təsbit edilmişdir.
5. Hər üç bölgənin dialekt faktları əsasında söz yaradıcılığında iştirak edən bir birindən fərqli müxtəlif məna yaradan leksik morfemlərin qədim abidələrin və müasir türk dillərinin dil faktları əsasında müqayisəsi bu dialektlərin ən dərin qatlarında qorunan tarixi dil faktlarını ortaya çıxarır.
6. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və türk dilinin Şərqi Anadolu şivələrinin müqayisəli təhlili söyləməyə əsas verir ki, bu dialektlərdə mühafizə olunan tarixi dil faktlarında müəyyən fonetik, leksik və qrammatik fərqlərin müşahidə edilməsi etnik və ekstralinqvistik amillərə əsaslanaraq, müxtəlif tayfa dil elementlərinin, o cümlədən qədim oğuz və qıpçaq dillərinin etnik xüsusiyyətləri kimi izah oluna bilər.

Tədqiqatın metodu və mənbələri. Tədqiqatda toplanmış dil materialları regional, etnolinqvistik və tarixi etimoloji baxımdan təhlil olunduğundan, areal, müqayisəli-tarixi və təsviri metodlardan istifadə edilmişdir. Dissertasiya yazılarkən dialektologiyaya aid elmi-nəzəri tədqiqatlardan, hər üç bölgənin folklor nümunələrindən, bu bölgələrdə yazılmış klassik və müasir ədəbi əsərlərdən, dialektoloji atlaslardan, bu bölgələrə şəxsi ekspedisiyalar nəticəsində toplanmış dialektoloji materiallardan, qədim yazılı abidələrin dil faktlarından istifadə olunmuş, toplanmış materiallar tarixi və müasir linqvistik xüsusiyyətlərinə görə dialektal cəhətdən elmi-nəzəri əsaslarla müqayisə edilmiş və təhlil olunmuşdur.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya Naxçıvan Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya işinin əsas məzmununun əks etdirən, eyni zamanda tədqiqat zamanı ortaya çıxarılan elmi-nəzəri müddəalar, dissertasiyada mövzunu əhatə edən müəyyən dil faktlarının təhlili bir çox yerli və xarici elmi,

elmi-tematik məcumələrdə dərc edilən məqalələrdə, həmçinin Türkiyə, Albaniya, İngiltərə, Avstrya, Ukrayna, Moldova, İraq və başqa bu kimi bir çox xarici ölkələrdə keçirilən beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi-praktik konfransların, qurultay və simpoziumların materiallarında, eləcə də dissertasiyanın məzmununu əks etdirən monoqrafik nəşrlərdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı və tədqiqatın coğrafi arealını göstərən xəritələrdən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı, məqsəd və vəzifələri, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən bəhs edilmiş, Naxçıvan, Güney Azərbaycan və türk dilinin Şərqi Anadolu dialektlərinin bütövlükdə fonetik, leksik, semantik və morfoloji xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Dissertasiyanın *“Naxçıvan MR, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolunun inzibati ərazi bölgüsü, əhalisinin tarixi etnik tərkibi və regional linqvistik xüsusiyyətləri”* adlı birinci fəslində hər üç bölgənin inzibati ərazi bölgüsü, əhalisinin tarixi etnik tərkibi və regional linqvistik xüsusiyyətləri geniş şərh olunmuşdur. Son illər Azərbaycanın digər bölgələri kimi, Naxçıvan MR-in rayonları üzrə aparılan tədqiqatların əksəriyyəti Naxçıvanın regional dialekt xüsusiyyətləri zəminində tədqiqata cəlb edilməkdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın müxtəlif bölgələri ilə yanaşı, Azərbaycan dili dialektlərinin cənub qrupuna aid olan Naxçıvan qrupu şivələri bütövlükdə ümumtürkoloji müstəvidə müqayisəli tədqiqata cəlb edilməmişdir. N.Hacıyevanın yazdığı kimi, tarixi məlumatlar, habelə Qafqaz ərazilərindəki müasir linqvistik dialekt materialları Qafqazda daha böyük bir ərazidə, çox qədimdə türkdilli əhalinin yaşaması faktını təsdiq edir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərinin Qafqaz arealı, özünə qarşı lazımi maraq oyatmamışdır. Bu həm də onunla izah olunur ki, Qafqazdakı türk dil münasibətləri, dillərin qarışması faktları, onların yayılma arealları kifayət qədər aydın görünür. Lakin buna baxmayaraq, Qafqazın türkdilli arealı indiyə qədər linqvistik cəhətdən öyrənilmədiyindən müasir dövrdə bir qədər çətinlik törədir.¹²

Azərbaycan dili dialektlərinin tədqiqi tarixi ilkin olaraq XVIII əsrdən başlamış olsa da, Naxçıvan qrupu şivələrinin tədqiqi tarixi o qədər də uzaq tarixi keçmişə malik deyil. 1770-1773-cü illərdə Qafqazda olmuş, Qafqaz dillərinə, o cümlədən türk dillərinə dair zəngin dil materialı toplamış B.A.Quldenşetin “Материалы по азербайджанскому, ногайскому, кумыкскому, терекеменскому языкам и первая классификация кавказских языков” və “Лексический материал по диалекту азербайджанских тюрков” əsərləri Azərbaycan dilinin dialektlərinin tədqiqinə həsr

¹ Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. М.: Наука, 1979, с. 3-6.

olunmuş ilk əsərlərdir¹. Dilçilik tarixində ilk dəfə 1902-ci ildə Naxçıvan qrupu şivələrini ümumtürkoloji müstəvidə müqayisəli şəkildə tədqiq edən erməni professoru R.A.Açaryan olmuşdur. Öz tədqiqatlarında ermənicənin lüğət tərkibinin zənginləşməsində türk dilinin rolundan geniş bəhs edən R.A.Açaryan 1902-ci ildə Moskvada Lazarev adına Şərq Dilləri İnstitutunda “Türk dilindən ermənicəyə keçən sözlər. İstanbul erməni xalq ləhcəsinin Van, Qarabağ və Yeni Naxçıvan dialektləri ilə müqayisə edilərkən” əsərini nəşr etdirmişdir. Daha sonra 1941-ci ildən başlayaraq Naxçıvan şəhəri və Nehrəm kəndindən dialektoloji materiallar toplanmağa başlanmış və getdikcə bu tədqiqatlar daha da artaraq onların bir qismi nəşr olunmuş, bir qismi isə namizədlik dissertasiyası kimi müdafiə edilmişdir.²

Naxçıvan qrupu şivələrinin ümumtürkoloji müstəvidə müqayisəli tədqiqi bir çox tarixi mənbələrdə, qədim türk yazılı abidələrinin və şifahi ədəbiyyat nümunələrinin dilində qədim türk tayfa dillərinə mənsubtarixi dil vahidlərinin bu gün də Naxçıvan qrupu şivələrində qorunub saxlandığını ortaya çıxarmaqla bu zonanın tarixi etnik və etnolingvistik mənzərəsini canlandırır.

Tarixi, etnoqrafik və lingvistik araşdırmalar bir daha təsdiq edir ki, ən qədim dövrlərdən türklərin ölkəsi olan Güney Azərbaycanın tarixi ərazilərinə İran dövlətinin bir əyaləti kimi deyil, Azərbaycanın bütöv tarixi coğrafi bir bölgəsi olaraq yanaşılmalıdır. Çünki hazırda Güney Azərbaycanda yaşayan, Azərbaycan türklərinin etnogenezində iştirak etmiş tarixi etnik adını, milli mədəniyyətini və dilini qoruyan qarapapaq, əfşar, xalac, qaşqay və başqa bu kimi türk boyları İran əhalisi arasında farslardan və digər etnik qruplardan daha çox say üstünlüyünə malikdirlər. Bəllidir ki, eyni kökdən qaynaqlanan vahid dilə və tarixi mədəniyyətə malik olan, sonradan parçalanaraq müxtəlif adlarla tanıtılan bir millətin varlığının qorunması, milli potensialının güclənməsi, dil və qədim adət-ənənələrinin təkmilləşdirilməsi üçün ilkin önəmli şərt onun ərazi bütövlüyü və kompakt yaşamasıdır. Odur ki, Güneydə yaşayan soydaşlarımızı farslaşdırmaq, onları fars dili və mədəniyyətinin təsiri altında saxlamaqla assimilyasiya etmək niyyətinin həyata keçirilməsində inzibati-ərazi bölgüsündəki «ostanlara ayırma» və ümumi şəkildə fars dilində məcburi təhsil son illərdə İran hakim rejiminin əlində mühüm vasitələrdən biri olmuşdur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, müasir

¹Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М.: Наука, 1969, с.28-33.

²Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: 1962; Həmzəyev T. “Ordu-bad dialekti”. (Nam.diss.) Bakı: 1959; Zeynalov M. “Məişət leksikası” (Naxçıvan dialekt və şivələrinin materialları əsasında) (Nam.diss.); Əhmədov M. Naxçıvan şivələrinin lüğəti. Bakı: 2001; Quliyev Ə.M. “Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrinin leksikası” Bakı: 2013; İmamquliyeva K.H. “Azərbaycan dilinin Şərur şivələri” (Nam.diss.); Əliyeva N. “Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri” Bakı: 2012; Əhmədov M. “Naxçıvan şivələrinin lüğəti” Bakı: 2001; Quliyev Ə.A. “Naxçıvan ağızları söz varlığı” Ankara 2010; Gülensoy T., Kuliyev E.A, Küçüker P. “Naxçıvan ağzı” Ankara: 2009; Zülfüqarov R.Ə. “Naxçıvan dialekt və şivələrinin terminoloji leksikası”(Nam.diss) Naxçıvan: 2014; Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası. Bakı: 2015; Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti. Bakı: 2017; Quliyev Ə.A., Əliyeva N. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti. Naxçıvan 2017.

İran İslam Respublikası əhalisinin 45 milyona yaxın ən böyük qismini təşkil edən Azərbaycan türkləri hər cür siyasi təzyiq və əngəllərə məruz qalsa da, öz qədim milli dilini bu günədək çox sağlam bir şəkildə qoruya bilmişdir. Bunu Güney Azərbaycan üzrə aparılan toponimik və dialektoloji tədqiqatlar təsdiq edir.¹

Vaxtilə Naxçıvanla eyni coğrafi areala malik, tarixi köçlər üçün köprü rolunu oynamış və müxtəlif etnik axınların mərkəzinə çevrilmiş, Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgəsi hazırda etnik tərkibinə görə müxtəlif millətlərin birgə yaşadığı ərazilər olsa da, kökü oğuz, qıpçaq və bulqar türklərinə mənsub tarixi ərazilər olmuşdur. Tarixi köçlər Şərqi Anadolunun etnik tərkibində müəyyən iz qoymuş olsa da, e.ə. aid bir çox qaynaqlar, xüsusilə qədim şumer mədəniyyəti ilə bağlı aparılan tarixi, coğrafi, etnik tədqiqatlar, eyni zamanda buradakı xalqın dilində qorunub saxlanan qədim dil faktları Şərqi Anadolunun ən qədim türk torpaqları olduğunu təsdiq edir və tarixi etnik mənşərini müəyyənləşdirmək imkanı yaradır. Tarixi qaynaqlarda Roma və Bizans dönmindən xeyli öncə e.ə. 2000-ci illərdə Şərqi Anadolu müasir Azərbaycan türklərinin etnogenezində mühüm rol oynamış qədim türk tayfaları *kimmer*, *etruskilər*, *skif*, *sabar//suvar*, *arsaq*, *çepni*, *xəzər*, *hun*, *ağqoyunlu*, *ağacərilər* və başqa bu kimi bir çox qədim türk etnoslarının yaşadığı tarixi ərazilər olmuşdur. Hələ e.ə IX əsrdən VII əsrin ortalarına qədər, daha sonra 665-ci ildə Urartuların, skiflərin hakimiyyəti altında olan Anadolu torpaqlarında *bulqar türklərinin*, *xəzərlərin*, *ağhunların*, *ağacərilərin*, *qaraqoyunlu*, *ağqoyunlu* tayfalarının yaşadığı qədim mənbələrdə qeyd olunur². Şərqi Anadolu üzrə aparılan arxeoloji, etnoqrafik, toponimik tədqiqatlarla yanaşı, tarixi faktları əsasında aparılan dialektoloji araşdırmalar da bu coğrafiyanın ən qədim dövrlərdən türklərə məxsus olduğunu təsdiq edir³.

¹Cavad Heyət. İki Dilin Karşılaştırılması. “Mukayesətü'l-lügatayn”. Ankara:1969; Cavad Heyət. Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. Bakı: 2011; Kitab 1-2; Cəfərov N. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil, normalar, üslublar. Bakı:1990; Xudiyev N. M. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil, normalar və üslublar. Bakı: 1990; Məmmədli M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı: 2007; Kafkasiyalı A. İran Coğrafiyasında Türklər. İstanbul: 2011; Kafkasiyalı A. İran Türkləri. İstanbul: 2010; Bilgehan Atsiz Gökdağ. Selmas ağzı. Çorum, 2006; Bilgehan Atsiz Gökdağ. Halac Türkçesi Metinleri. Qarşu Baluqqa Selam. Ankara: 2012; Bilgehan Atsiz Gökdağ, Talip Doğan. İran'da Türklər və Türkçə. Ankara:2016; Bulut Christiane. “Bayadistan(İran)'daki Türk Kavimleri”. Türklər. c.20. Ankara: 2002, s.679-692; G.Doerfer İran'daki Türk Dilləri Üzerine Göttingen'de Yapılan Araştırmalar Üzerine “Türk Dili” dergisi, Sayı 489, 1992, s.264-266; Doerfer G. “İran'daki Türk Dil ve Lehçeleri ile Bunların Hayatta Kalma Şansı”, Ankara: 3.Uluslararası Türk Dil Kurultayı, 1999, Ankara: 2003, 154 s.; Çelik Mühtit. Kaşkay Türkçesi Metinleri.Malatya: 2014; Jahangir Karini. Erdebil İli Ağızları. (Doktora Tezi) Ankara 2009; Xəlilzadə Ə. İran Azərbaycanı dialektlərində ahəng qanunu. (Nam.diss.). Bakı: 2011; Hüseyn Xoşbatini. Güney Azərbaycan danışıq dilində arqolar.(Nam.diss.) Bakı: 2014; Resuloğlu B. Cənubi Azərbaycanda türk ləhcələri. İsvç:1998,“Tribun” jurnalı, №-3, s.19-27; Abdullayeva X.A. Cənubi Azərbaycan şeirinin dili. (Nam.diss.), Bakı: 2010.

²Ahmet Bican Ercilasun. Kars İli Ağızları Ses Bilgisi. Ankara:TDKY:797, 2002,s.33.

³Ahmet Buran, Şerife Oğraş. Elazığ İli Ağızları. Elazığ: 2003; Ahmet Buran, Nadir İlhan. ElazığYöresi Söz Varlığı. Elazığ: 2008; Ahmet Buran. Anadolu Ağızlarında İsim Çekim Ekleri. Ankara: 1996; Ahmet Günşen. Kırşehir ve Yöresi Ağızları. Ankara: 2000;Ali Akar. Muğla Ağızları.Muğla: 2006;Caferoğlu A. Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme. Ankara: c.1,1994; c.2: 1994; Caferoğlu A. Doğu İllerimiz

Dissertasiyanın “*Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə fonetik müqayisəsi*” adlı ikinci fəslində Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində mövcud fonetik proseslər müqayisə edilərək, dialekt faktları əsasında həm paralellər, həm də fərqli fonetik xüsusiyyətlər geniş tədqiq olunmuşdur. Dialektlərdə səslərin şivə özəlliklərini nəzərə çarpdıran akustik harmonik xüsusiyyətlərin düzgün dəyərləndirilməsi əsas meyardır, xüsusilə müqayisəli tədqiqatlarda səslərin müxtəlif variantları, eyni zamanda, səs keçidləri və səs dəyişmələrinin çox incə bir şəkildə diqqətə alınması olduqca zəruri bir məsələdir. F.Zeynalovun qeyd etdiyi kimi, fonetik xüsusiyyətlər hər bir dilin özünəməxsus fərdi əlamətlərindən ibarət olduğu üçün fonetik müqayisə bu dillərdəki fərqlənmələri ümumi oxşarlıq fonunda müəyyən edib aşkara çıxara bilər. Fonetik müqayisə prosesi türk dillərinin malik olduğu zənginliyi meydana çıxarmaq, buradakı müxtəlifliyi tədqiq etmək məqsədini qarşıya qoyur.¹

Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərinin çağdaş türk dilləri, xüsusən, Naxçıvan qrupu şivələri ilə müqayisəsi nəticəsində bəzən elə spesifik fonetik cəhətlərə təsadüf olunur ki, bu dialekt faktlarına Şimali Azərbaycanın digər qrup şivələrində rast gəlinmir. Bölgələr üzrə belə spesifik dialekt faktlarının aşkarlanması Naxçıvan və Güney Azərbaycanın, eləcə də Şərqi Anadolu dialektlərinin digər türk dilləri ilə tarixi-müqayisəli tədqiqi üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi kimi, coğrafi baxımdan Azərbaycanın tarixi dil sərhədlərinin və Azərbaycan dilinin digər türk dilləri və dialektləri arasında tarixi mövqeyinin müəyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Naxçıvan qrupu şivələrinin fonetik sistemində mövcud səslərin akustik fonoloji xüsusiyyətlərini çağdaş türk dillərinin səs sistemi ilə müqayisəsi ilk növbədə qədim türk dilinin tarixi fonetik sisteminin uzunmüddətli təkamül dövrü haqqında da məlumat verir və bir sıra söz və şəkilçilərin ilkin formalarının bərpasına imkan yaradır. E.Əzizovun qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan dilində sözün qədim fonetik şəklinin dəyişikliyə uğraması və başqa türk dilləri ilə müqayisədə söz və şəkilçilərin fonetik tərkibcə asan artikulyasiyalarına meyl etməsi Azərbaycan dilində bir sıra söz və şəkilçi-

Ağzlarından Toplamalar. Ankara:1995; Caferoğlu A. Anadolu Ağzlarından Toplamalar. Ankara: 1994; Caferoğlu A. Güneydoğu İllərimiz Ağzlarından Toplamalar.Ankara: 1995; Caferoğlu A. Kuzeydoğu İllərimiz Ağzlarından Toplamalar. Ankara:1994; Caferoğlu A. Orta Anadolu Ağzlarından Derlemeler. Ankara:1995;Caferoğlu A. Anadolu İlləri Ağzlarından Derlemeler. Ankara:1995;Caferoğlu A. Sivas və Tokat İlləri Ağzlarından Toplamalar. Ankara: 1994; Cemalmaz Efrasiyap. Erzurum İli Ağzları. 3 cildde, Ankara: 1995;Çağatay Saadet. Türk lehçeleri örnekleri. VIII. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla kadar Yazı dili. Ankara:1963; Güner Gülsevin. Eski Anadolu Türkçesinde Ekler. Ankara: 2007;Güner Gülsevin. Yaşayan və Tarihi Türkiye Türkçesi Ağzları. Ankara: 2010;Güner Gülsevin, Erdoğan Boz. Eski Anadolu Türkçesi. Ankara:2010; Karahan Leyla. Anadolu Ağzlarının Sınıflandırılması. Ankara: 2014;Korkmaz Zeynep. Bartın ve Yöresi Ağzları. Ankara:1994; Korkmaz Zeynep. Güney Batı Anadolu Ağzları.(Ses bilgisi fonetik), Ankara: 1994.

1 Zeynalov F. R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikasına dair öçerklər. Bakı: ADU, 1959, s.38.

lərin ilkin formalarından uzaqlaşmasına gətirib çıxarmışdır.¹

Naxçıvan qrupu şivələrinin fonetik sistemində mövcud sait və samitlər sistemi etnolinqvistik baxımdan türk dilləri və dialektləri ilə əsasən eyniyyət təşkil etsə də, m uayyən tarixi mərhələlərdə ekstralinqvistik amillərin təsiri nəticəsində m uayyən dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu isə onu göstərir ki, m uayyən tarixi proseslərdə dillərin ayrılması və müstəqil inkişafı nəticəsində fonemlər sistemində baş verən dəyişikliklər qohum dillərdə k k cəhətdən eyni olan sözlərin fonetik quruluşunda m uayyən fərqlər yaratmışdır. Fikrimizcə, qədim oğuz və qıpçaq dillərində müşahidə olunan bir çox səs fərqlərini ortaya çıxaran [ ~s~ts~ş~k; c>g; b>p; d>t; q>x; d~n, a> ,  > ; q>n,  >u; v>n, q>ğ; y>g, u> ; l>d, r>y; u>i,  >i;  > ] kimi səs keçidlərinin çağdaş türk dillərində olduđu kimi, eyni şəkildə Naxçıvan, Güney Azərbaycan və türk dilinin Şərqi Anadolu dialektlərində mövcud paralelləri də məhz bu tarixi etnogenetik amillərlə sıx baėlıdır. Hər  c bölgənin dialekt leksikasında xalq danışıq dilinin sonrakı inkişafı nəticəsində arxaikl miş söz və ifadələrlə yanaşı, elə fonetik proseslərə təsadüf olunur ki, bunların da daha qədim dil faktları olduđu şübhəsizdir. Bu fakt isə onu söyləməyə əsas verir ki, çağdaş dövr b lg  xüsusiyyətlərinə görə Naxçıvan qrupu şivələri ilə həm Güney Azərbaycan, həm də Şərqi Anadolunun Elazığ, Kars, Erzincan, Iğdır, Erzurum və başqa b lg lərin şivələri arasında mövcud fonetik, leksik-semantik və qrammatik baxımdan vahid dil xüsusiyyətləri türk dilinin tarixi etnolinqvistik köklərinə dayanır ki, bu da canlı dil faktları ilə yanaşı, nəzəri tədqiqatlarda da  z əksini tapır. M.Ergin yazır: “Batı T rk sinin içinde saha baxımından zamanla iki daire meydana g lmıştir. Bunlardan biri Azeri ve Doėu Anadolu sahasını i ine alan Batı Oėuzcasıdır. Doėu ve Batı Oėuzcaları arasında ilk asırlarda çok kütük saha f rqları dıřında bir ayrılık mevcut olmamış, bu saha f rqları yavaş-yavaş genişleyerek ancak 17. asırdan sonra Doėu ve Batı Oėuzca dairelerini medyana getirmiştir. Bununla beraber, arada yine iki ayrı dil olacak kadar fark mevcut deėildir ve her ikisi de aynı şiveye, yani Oėuz şivesine dayandıkları i in Azeri ve Osmanlı Türkçeleri ancak tek bir yazı dilinin kardeř iki dairesi sayılabilirler”.²

Güney Azərbaycan, Şərqi Anadolu və Naxçıvan qrupu şivələrinin leksik fonunda b lg  xüsusiyyətlərini nəzərə çarpdıran əsas əlamətlərdən biri fonetik xüsusiyyətlərdir. Müasir dövrədə b lg  xüsusiyyətlərinə görə Naxçıvanın Nehrəm kəndi və Güney Azərbaycanın  sk , Maraėa, Maku, Binab şəhərləri, Şot y r sinin bütün kəndləri, Qaraziy ddin, Qurşaqlı, Şiblo,  ziz kəndi, B ycan y r si, eyni zamanda Naxçıvan şəhər və Xoca dialekti arasında mövcud ortaq cəhətlər, Ordubad dialektinə uyėun Təbriz dialektində, eyni zamanda Şərqi Anadolunun Erzurum, Erzincan, Elazığ, Kars,

¹ zizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası (Dialekt sisteminin t ş kk lt  və inkişafı). Dərs vəsaiti. Bakı: “Elm və təhsil”, 2016, s.120.

²Muharrem Ergin. Türk Dil Bilgisi. İstanbul: 1985, s. 248.

Arpaçay bölgələrində mövcud vahid fonetik xüsusiyyətlər çağdaş türk dillərinin qədim tarixi etnolinqvistik cəhəti kimi özünü göstərir. Naxçıvan MR Babək rayonu Nehrəm kəndinin əsas dialekt xüsusiyyəti kimi ortaya çıxan və onu Azərbaycan Respublikasının, həmçinin Naxçıvanın digər bölgələrindən fərqləndirən [ç] və [c] qovuşuq samitlərinin dialekt variantları [g] və [k], eyni zamanda [k] səsinin [ç] şəklinə keçid almasıdır: *gorap* < *corab*, *gügə* < *cüca*, *gərgə* < *cərgə*, *kaynix* < *çaynik*, *kikəx* < *çiçək*.

c>ç qovuşuq samitlərinin c>g, g>k, k>ç, ç>k kimi dialekt variantlarına Azərbaycanın digər bölgələrində rast gəlinməsə də, Güney Azərbaycanın bir çox bölgələri, Üskü, Marağa, Sərdəri, Maku, Binab, Mərziabad, Mahbaba (*çeçiqalası* < *keçiqalası*, *cecə* < *gecə*, *cəlin* < *gəlin*) və onun ətraf kəndləri, Anadolunun ayrı-ayrı bölgələri, eləcə də Balkan türklərinin yaşadığı Yuqoslaviyanın Kosova bölgəsinin Mamuşa şivəsində də rast gəlinir: *çipek* < *köpək*, *çilit* < *kilit*, *çürpi* < *körpi*. Türk dilləri üçün xarakterik [ç] və [c] qovuşuq samitlərinin müxtəlif areal üzrə dialekt variantlarının müqayisəsi və onların digər səslərə keçidi türk dilinin tarixi etnolinqvistik xüsusiyyəti olaraq ortaya çıxır. E.Əzizovun da tədqiqatlarında orta əsrlər Azərbaycan dili dialektlərinin təşəkkülü dövründə [ç-z-(dz)-ı] səslərinin keçid xüsusiyyətləri qədim türk tayfalarının dil əlamətləri kimi qeyd edilir: “Dialekt fonetikasında belə xüsusiyyətlərin müşahidə olunması bir tərəfdən pratürk və qədim türk əlamətlərinin qismən saxlanması ilə, digər tərəfdən isə dilin ilkin, yaxud kökdil formalarının dəyişməsi ilə xalqın təşəkkülündə iştirak etmiş etnosların dil vahidlərinin paralel işlənməsi ilə əlaqədar olaraq özünü göstərir. Azərbaycan xalq dili təşəkkül edərəkən daha çox [y] (*yer*, *ayaq*) və [ç] (*çay*, *çiçək*) dialektlərinə istinad etmişdir, lakin [d], [ı] və [c] dialektlərinin əlamətləri də dilimizdə iz buraxmışdır”¹. VII əsrdə Azərbaycanda qədim oğuz və qıpçaq dillərinin beş dialekti olduğunu qeyd edən V.L.Qukasyana görə, sabir-xəzər ittifaqı türkləri dillərinin [y, d, ı, ç] dialektlərinə divergensiyası V əsrdək baş vermişdi. Bu dialektlər Azərbaycan dilinin formalaşmasında əsas olmuşlar, ona görə də onların elementləri dildə indiyədək işlənir. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələri üzrə aparılan müqayisəli tədqiqatlarda şivələrdə [c] və [ç] qovuşuq samitlərinin çeşidli və çoxvariantlı dialekt xüsusiyyətlərinə (c>g, ç>k, g>c, k>ç, ç>s>ts, c>dj, ç>c, c>ç, ç>ş, c>ş) rast gəlinir ki, bu variantlar Şimali Azərbaycanda əsasən Naxçıvan MR-in Nehrəm, Əylis bölgəsi üçün xarakterik olmaqla, Güney Azərbaycanın (Üskü, Marağa, Maku, Binab, Sərdəri, Çaldıran, Qurşaqlı, -) və Anadolunun ayrı-ayrı şivələrində (Erzincan, Erzurum, Çankırı, İzmir) də eyni formada mövcud dialekt faktı kimi özünü göstərməkdədir. Naxçıvan MR-in şivələrində müşahidə olunan bölgə xüsusiyyətlərinin inzibati ərazi baxımından həm Güney Azərbaycan, həm də Şərqi Anadolu dialektləri ilə vahid fonomorfoloji xüsusiyyətlərə malik olması tarixi coğrafi

¹ Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası (Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı). Dərs vəsaiti. Bakı: 2016, s.120.

və etnogenetik baxımdan bir-birini tamamlayan hər üç bölgənin tarixi dil birliyinə əsaslanır.

Naxçıvan qrupu şivələrinin fonetik sisteminin türk dilləri, həmçinin Azərbaycanın digər qrup şivələri ilə müqayisəli təhlili dilin təkamül prosesini izləməklə türk dillərində ilkin səsər məsələsi və morfosemantik prosesdə bu səslərin rolu və funksiyasını ortaya çıxarmış olur. Morfosemantik prosesdə səslərin qanunauyğun əlaqələri, söz köklərinin formalaşması, bir kökdən digər törəmələrin əmələ gəlməsi, köklərin semantik diferensiallaşması kimi təkamül perspektivləri öz əksini tapır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dili oğuz qrupu türk dillərinə aid olduğu üçün Naxçıvan qrupu şivələri də əsasən bu qrupa daxil olan dil materiallarının bazası əsasında tədqiq olunmaqla, tarixi etnik amilləri nəzərə alaraq, oğuz qrupu ilə yanaşı, digər türk dillərindəki, xüsusən qırpaç türkcəsindəki oxşar proseslərə aid dil faktlarının da müqayisəyə cəlb olunması eyni səviyyədə olmalıdır. Naxçıvan qrupu şivələrinin qanunauyğunluqlar sisteminin inkişaf xarakterini daha ətraflı səciyyələndirmək üçün dialekt faktlarını, habelə qədim dil elementlərini tarixi-coğrafi baxımdan olduğu kimi, etnik baxımdan da ciddi şəkildə nəzərə almaq lazımdır. Dilçilik tədqiqatlarında bəzən fonetik qanun çərçivəsində anlaşılan səs dəyişmələrinin iki vəiantı qeyd olunur: 1.Səslərin spontan dəyişilməsi; 2.Səslərin kombinator dəyişilməsi.¹

M.Şirəliyev səslərin spontan dəyişməsinin səbələrini izah etməyin çox çətin və ya mümkün olmadığını və bu hadisələrin müasir türk dillərinin materialları əsasında aydınlaşdırmanın imkan xaricində olduğunu göstərir. Lakin Azərbaycan dialektləri və digər türk dilləri üzrə aparılan müqayisəli-tarixi dialektoloji tədqiqatlar səslərin spontan dəyişilməsinin kökündə etnik-geneoloji faktların dayandığını göstərir. Doğrudur, burada hansı elementin ilkin və başlanğıc olmasını müəyyənləşdirmək bir qədər çətin olsa da, spontan səslərin kökündə etnik-geneoloji əlamətlərin dayanması danılmaz faktır. Beləliklə, aydın olur ki, dialektoloji tədqiqatlarda tətbiq edilən müqayisəli tarixi metod səslərin spontan dəyişməsinin səbələrini aydınlaşdırmaq imkanı verir. Naxçıvan qrupu şivələrində səslərin kombinator dəyişmələri də (assimilyasiya, dissimilyasiya, səstərtim, səsdüşümü) geniş şəkildə müşahidə olunmaqdadır ki, bu faktorlar əsasında aparılan müqayisə dilimizin mənşə və inkişaf tarixini aydınlaşdırmaqla yanaşı, onun hansı qəbilə və tayfa dilləri əsasında yaranmasının da müəyyənləşməsində çox mühüm rol oynaya bilər.

Saitlərin əvəzlənməsi.Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində də bölgələrə görə kəmiyyət fərqi ilə müşahidə olunan sait əvəzlənmələrinin bir sıra variantları mövcuddur: $a > ə$, $ə > a$, $a > e$, $ə > ü$, $ı > i$, $i > ı$, $u > ı$, $ü > i$, $ö > ə$, $e > i$, $u > ü$, $i > ı$. Qeyd etmək lazımdır ki, hər üç bölgənin şivələrində

¹Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: 2008, s.37.

türk dilləri üçün qanunauyğun hesab olunan bu əvəzlənmələrlə yanaşı, bir çox hallarda Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin hər biri üçün ayrılıqda xarakterik olan sait səslərin nadir keçidləri və variantları müşahidə olunur ki, bu da hər bir bölgənin özünəməxsus tarixi dialekt cəhəti olaraq ortaya çıxır. Naxçıvan qrupu şivələrində mövcud saıtlərin əvəzlənməsi hadisəsi Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə əksər hallarda paralellik təşkil etdiyindən hər üç bölgənin şivələrinin fonetik müqayisəsinə ümumi şəkildə aşağıdakı kimi təsnif etmək olar.

1. Arxasıra saıtlərin önsıra saıtlərlə əvəzlənməsi: $a > ə, a > æ, a > e, a > i, ı > i, u > i, u > e, o > ö, u > i$.
2. Arxasıra saıtlərin arxasıra saıtlərlə əvəzlənməsi: $a > ı, ı > a, a > o, o > a, a > u, o > u, u > o, ı > u, u > ı$.
3. Önsıra saıtlərin arxasıra saıtlərlə əvəzlənməsi: $ə > a, ı > a, ı > u, ı > i, ü > u$.
4. Önsıra saıtlərin önsıra saıtlərlə əvəzlənməsi: $i > ü, ü > i, e > ə, e > ə, ə > e, i > e, ə > i, i > ö, e > ö, ö > e, ö > ə$.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər üç bölgənin şivələrində paralel müşahidə olunan bu səs keçidləri ilə yanaşı, sait səslərin [*ā, ā̄, ā̇, ā̈, ā̉, ē, ē̄, ē̇, ē̈, ē̉, ī, ī̄, ī̇, ī̈, ī̉, ū, ū̄, ū̇, ṻ, ū̉, ū̄, ū̇, ṻ, ū̉*] kimi müxtəlif variantlarına rast gəlinir ki, bu hadisəsinin tarixi etnolinqvistik proses olduğu çağdaş türk dilləri və dialektlərinin müqayisəsində aydın şəkildə görünür: *öl* (tuv., xak., şor), *ül* (alt.), *ul* (tat.)¹, *āl* (kənd), *sōx* (xak.)². Başqırd və tatar dillərində [ə] səsinə keçid alan [a] səsinin özbək dilində [o], yakuıt dilində [ḡ, ā], çuvaş dilində [u], türkmən dilində [ā], uıyur dilinin Kaşqar və Hoten şivələrində [*ā, ā̄, ā̇, ā̈, ā̉, æ, ǣ, æ̇, æ̈, æ̉, ı, e*] kimi variantlarda işlənməsi faktı tarixi etnolinqvistik xüsusiyyət kimi Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində öz izlərini yaşadır: *yəzip > yazıb, əlip kəlip > alıb gəlib, yıp yəşil > yapyaşıl, əlip, ətilgan, ämma, æ:zan*³.

Samitlərin əvəzlənməsi. Azərbaycan dilinin dialektlərində ədəbi dildən fərqlənən bir sıra samit səs keçidləri mövcuddur ki, bu səslərin bir qismi bütün şivələrdə müşahidə olunduıu halda, bir qismi isə yalnız müəyyən qrup şivələri əhatə edir. Naxçıvan qrupu şivələrini ədəbi dildən ayıran, eləcə də Azərbaycan dilinin digər dialektlərindən fərqləndirən samit səslərin bir qisminin paralelləri Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində mövcuddur. Naxçıvan qrupu şivələrini ədəbi dildən fərqləndirən [g//c//dz və k//ç//ts(y)] səslərinin və dorsal variantlarının işlənməsi, söz əvvəlində möcud dilortası [k] samitinin müqabilində [g] və dilönü [c], [ç] variantlarının, yumşaq damaq [q] və [k'], kipləşən-partlayan dilönü yuvaq [d] və [t] samitlərinin,

¹Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматикатувинского языка. Фонетика и морфология. М.: 1961, с.36.

²Грамматика хакасского языка. Под редак. Н.А. Баскакова. М.: 1975, с.18.

³Erkin Emet. Doęu Türkistan Uygur ağızları. Ankara: 2008, s.73, 370.

[b] samitinin əvəzində [m] sonor variantı, söz ortasında sonor səslərdən sonra [q] və ya [ğ] samitləri, kipləşən titrək [r] samiti müqabilində dilortası novlu [y], örtülü hecada [y] və [g], söz ortasında örtülü hecada [b] səsinin [v] səsi, söz əvvəlində [s] əvəzinə [z], sonu samitlə bitən qapalə hecada [r] səsi əvəzinə [l], qapalı hecada [b] səsinin karlaşması, yəni [p] səsinə çevrilməsi, [ö] səsinədən sonra işlənən [y] samitinin dəyişmə variantları [y], [v], novlu [s] samitinin [ş, c, dz, ç, ts (tɬ)] variantları, qapalı hecalarda [c//tɬ] səsinin [ç, ş, c//dz] səsinin [c, ç, ş] novlaşma variantlarının, sonu [nc] ilə bitən sözlərdə [nc//ndz, nç, c, ç, ş] kimi novlaşma variantlarının, sonu [ng] ilə bitən sözlərdə [ng, nk, k, x', y, h] variantlarının, [k] samitinin [k, x', y//ğ, h], [q] samitinin [ğ, x, x'] samitinin əvəzinə udlaq variantının eyni ilə Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində paralel işlək durumu tarixi dil faktı olaraq türk dilinin əski fonetik xüsusiyyəti kimi ortaya çıxır.

Azərbaycanın hər iki bölgəsində, Naxçıvan və Güney Azərbaycanda geniş yayılmış samit dəyişmələri və səs keçidləri eyni ilə Şərqi Anadolu şivələri üçün də xarakterik olan fonetik hadisələrdəndir. Burada diqqəti cəlb edən əsas cəhət Anadolu şivələrində müşahidə olunan bu səs keçidlərinin çağdaş türk dilindən daha çox Azərbaycan ədəbi dilinə və dialekt qatına daha yaxın olmasıdır. M.Şirəliyevin Naxçıvan qrupu şivələrində samitlərin əvəzlənmə hadisəsinin iki prinsip əsasında: samitlərin tələffüzündə sədanın iştirakına və samitlərin tələffüzündəki üsullara görə ayırdığı cəhətlər Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində əksər hallarda paralel müşahidə olunmaqdadır. Müasir Azərbaycan dilinin həm ədəbi, həm də dialekt qatında mövcud samitlər sistemi bütünlüklə Şərqi Anadolu şivələrində eyni səviyyədə işlənir. Lakin bəzən Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində bir qisim səs keçidlərinə rast gəlinir ki, bunlara Naxçıvan qrupu şivələrində deyil, Azərbaycan dilinin digər qrup dialektlərində rast gəlinir. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu üzrə aparılan müqayisəli dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, bu səs tiplərinin mövcudluğu burada yaşayan və qədim tarixi etnolinqviistik xüsusiyyətlərini və etnik mədəniyyətini yaşadan türk boylarının tarixi etnolinqviistik əlaməti kimi ortaya çıxır. Məsələn, dilinin Azərbaycan dialektlərində çox nadir müşahidə olunan, Naxçıvan qrupu şivələrində rast gəlinməyən, Şəki dialekti üçün xarakterik olan *b>d>t* əvəzlənməsi Güney Azərbaycanın Mamağan, Qorqan, Salmas, Şəbüstər və ona yaxın olan kəndlərdə sonu [b] səsi ilə bitən feillərə şühudi keçmiş zaman şəkilsizi əlavə olunduqda [b] səsi [d] səsinə keçid alır: *gəlibdi-gəlibdi, gedibdi-gediddi*. Kələybər və Mərənddə, eləcə də Mərəndin Mahbaba şivəsində isə [r] səsi [y] səsinə keçid alır: *qayıpız<qarqız, Yehim<Rəhim, Yıza<Rza, qayqa<qarğa*.

Güney Azərbaycan dialektlərində maraqlı cəhətlərdən biri də müəyyən bölgələrdə bezi səslərin işlənməməsidir. Məsələn, Təbrizin Xətib, Qaraağac, Bahar məhəlləsində [r] səsi, *(xiyay<xiyar, yəsul<rəsul, əyvət<arvad, əy<ər)* qətiyyənlə işlənmir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şivə xüsusiyyətlərinə görə hazırda Təbrizin bir məhəlləsi sayılan Xətib vaxtilə ayrıca bir kənd olub. Bu kənd Təbrizə qatıldıqdan sonra buradakı

dillərin təsiri ilə [h] səsi [x]-yə çevrilsə də, bir çox hallarda öz tarixi fonetik xüsusiyyətini [h] səsinə qoruyub saxlayır: *hanum*, *halx-xalq*. Xətib məhəlləsində müşahidə olunan $h > x$ hadisəsi Astarəğan şivəsi üçün də xarakterikdir: *hiyar*, *hiyaban*. Bu fonetik xüsusiyyət Ordubadın Nüsnüs kənd şivəsi üçün xarakterik olub, bəzən də Naxçıvan şivəsində rast gəlinən hadisələrdən biridir: *Halxın uşağını sənə satmıyıqlar ki* (Nax.). Təbriz dialektində mövcud $r > d$ diferensiasiyası XIX əsrdən bu günə qədər Naxçıvan qrupu şivələrində öz mövqeyini qoruyur: *bayraq – baydax*. *Allah baydağımızı uca eləsin* (Nax.). Güney Azərbaycanın Miyondab bölgəsi üçün xarakterik olan səs keçidlərindən biri də $k > s$ hadisəsidir. Azərbaycanın digər bölgələrində müşahidə olunmayan bu fonetik xüsusiyyət Güney Azərbaycan dialektlərinin Naxçıvan qrupu şivələri ilə müqayisəsi nəticəsində ortaya çıxmışdır. Belə ki, Naxçıvan qrupu şivələrində *tərf* mənasını bildirən *söntəm* sözü Miyondabda *köndəm* şəklində işlənir. Hər üç bölgənin şivələrinin müqayisəsində digər dialektlərdə müşahidə olunmayan və ya çox məhdud rastlanan bu tip paralel səs keçidlərinə təsadüf olunur. Bu tip nadir səs keçidlərindən $d > c > ç$ həm Naxçıvan, həm Güney Azərbaycan, həm də Şərqi Anadolu şivələrində olduğu kimi, (*dinqılı–taqqılı–cinqılı–çiqqılı*, *cırnaq–dırnaq–turnak*, *çönmək–dönmək*, *qıcıklanmaq–qıdıqlanmaq*) türk dillərinin də bir çoxunda rast gəlinir. Hər üç bölgədə paralelliyini qoruyan $d > t > c > ç$ səs variantları İbn Mühənnə “Lügət”ində (*qıcıklamak–qıdıqlanmaq*)¹, uyuğ dilinin Ləpnor şivəsində (*diş > tiş > çiş*, *düş > tiş > çüş*, *dişləm–çişləm*, *düşürmək–çüşərgüz*) müşahidə olunduğu kimi², eləcə də karaim dilinin Trakay (*монла*, *ист* (üst), *сызгыц* (qələmin ucu) və Qaliç (*чєнла//уонла* (*topla*), *уцу*, *уызғыц*) dialektləri üçün səciyyəvidir³.

Müasir Azərbaycan və türk ədəbi dillərində işlənən sözlərin tərkibindəki [nc] səs birləşməsinin Qüzey və Güney Azərbaycan, eləcə də Şərqi Anadolu şivələrində mövcud $nc > ş$ və ya $ş > nc$ kimi səs keçidlərinin fonovariantları da tarixi dil faktı olaraq ortaya çıxır.

Türkiyə türkcəsi Azərbaycan ədəbi dili Güney Azərbaycan dialektləri

karınca	qarışqa	qərinçə
karış (ölçü vahidi)	qarış	qərinç
balış	balınc	balış

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin müqayisəsindən aydın olur ki, hər üç bölgənin dialektlərində mövcud samitlər sistemi həm Azərbaycan ədəbi dilində, həm də Azərbaycan dialektlərinin digər qruplarında müşahidə olunan səslərdir. Türkiyə türkcəsinin ədəbi dilində qrafik işarəsi olmayan [q, x, x', η, u(ts)] kimi samitlərin Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Şərqi Anadolu şivələrinin

¹ Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə. Hilyətül-İnsan və həlbətül-lisan Bakı: 2008, s.112

² Erkin Emet. Doğu Türkistan Uyuğur Ağızları. Ankara 2008, s. 205.

³ Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология. М.: 1964, с.84-87.

xarakterik cəhəti olaraq müşahidə olunması faktı türk dilinin tarixi etnolinqvistik amillərinə əsaslanır.

[x]. Naxçıvan və Şərqi Anadolu şivələrini ədəbi dildən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri kimi, Azərbaycan dilində [q], Türkiyə türkcəsində isə sonu [k] ilə bitən sözlərdə [q/k] səslərinin hər iki bölgənin şivələrində [x] şəklində işlənməsidir: *qoyduq//koydukl//qoydux, uşaq//uşak//uşax, çıxdıq//çıkdukl//çıxdıx, qulaq//kulak//qulax, arıq//arıkl//arıx, daraq//darak//darax*, (Nax., Ord., Elaz., Erzc.). Türk ədəbi dilində və əlifbasında qrafik işarəsi olmayan, bir çox hallarda [q(g)] və [k] səslərinin dialekt variantı olan [x] səsi Anadolu şivələrinin tədqiqində [h] fonetik transkripsiyasında təqdim olunur: *Gecenin bir zamanı qalhur henceli bağlır beline* (Söğ.). *Bizim gonaqların, ögünden geçdiler. Garılar egililler çarlıqlarınan, çarlı geyindihlilarında Peditşah yetişdi çıhdı taħda* (Kar.). Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində paralel fonetik xüsusiyyətlərdən biri də çoxhecalı sözlərin sonunda iki sait arasında [y] səsinin [ğ] səsinə keçid almasıdır: *yemağa, gelmağa, görmağa*.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və türk dilinin müqayisəsində bu xüsusiyyət sadəcə dialekt əlaməti kimi deyil, həm də ədəbi dil faktı olaraq ortaya çıxır. Azərbaycan dilində [y] səsi ilə işlənən sözlər türk dilində [ğ] səsi ilə müşahidə olunur: *öyrənci<öğrenci; -Bu əksü etəğe yəcəğini ve içəcəğini goydu, yola düşdü* (Tok.-Hod.). Şərqi Anadolu şivələri üçün xarakterik əlamətlərdən biri də Türkiyə türkcəsinin ədəbi qolundan fərqli olaraq, samitlərin söz əvvəlində cingiltiləşməyə gülcü meyl etməsidir ki, bu da Şərqi Anadoludakı mövcud şivələrin müasir Azərbaycan dilinə daha yaxın olduğunu təsdiq edən tarixi etnolinqvistik amil kimi özünü göstərir. Bu xüsusiyyət daha çox qərb türkcəsini, yəni oğuz dilini tarixi qıpçaq türkcəsinindən fərqləndirən əsas fonetik əlamətdir. Belə dəyişmələrin söz köklərindən daha çox söz kökünə əlavə olunan və ahəngi pozan şəkilçilərdə müşahidə olunması da diqqəti cəlb edən dil faktlarıdır. Şərqi Anadolunun bir çox bölgələrində *gəldim, evimün, istisın (istəyirsən)* kimi sözlərin Azərbaycan dialektlərində də eyni şəkildə işlənməsi faktı fikrimizi təsdiq edir.

Diftonqlar. Azərbaycan dialektlərinin qədim tarixi xüsusiyyətlərini əks etdirən fonetik hadisələrdən biri də diftonqlardır. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün xarakterik olmayan diftonqlar istər çağdaş türk dillərində, istərsə də dialektlərdə ən çox müşahidə olunan fonetik xüsusiyyətlərdən biridir. Naxçıvan qrupu şivələrində əsasən [v, y, n] səsinin, eyni zamanda söz sonunda mövcud [v] səsinin düşməsi nəticəsində müşahidə olunan [a¹, o^u, ö^u, u¹] kimi yarımqıq alçalan diftonqlar Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri üçün də xarakterikdir. Naxçıvan qrupu şivələrində müəyyən səs düşümü ilə yanaşı, bəzi məqamlarda yönlük və təsirlik hal şəkilçiləri qəbul edən sözlərdə [a¹, a^u, u^a, ü^u, ü^o, ö^u, o^u] kimi diftonqlar da yaranır: *do^uşan, o^uçu, yo^uşan* (Un., Anq., Vəl., Vən., Kəl.)¹, *yaso^ul, qəro^ul* (Nax. Neh.), *başu^a, su^ax, a¹z*, (Nax. Cəh.),

¹Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası. Bakı: 2015. s. 31

kösöⁱⁱ, bütöⁱⁱ, böⁱⁱnnəri, hösⁱⁱsələ, tösⁱⁱbə, döⁱⁱran, aⁱⁱç, taⁱⁱla, sözüⁱⁱ, gözüⁱⁱ(Nax.). Bu diftonqların paralelləri Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində də qeyd alınmışdır. Güney Azərbaycanın bir qrup şivələrində diftonqların [oⁱ, o^u, o^ə, i^e, u^a, u^o] variantlarına da rast gəlinir: *ətöⁱ,qo^un, so^x* (Sun.), *əlo^ə, h^üü – ev, yerdə, i^{ezə}, u^{on}, yetəy^uollar* (Xal.), *əlo^u, do^ulət, söⁱⁱdani, o^ulad, döⁱⁱrə, du^usı. Mənuçəhr xanı öldürən allah bizləri lap hösⁱⁱc kimi gəmirər. Tösⁱⁱbə toxluxdan çıxar dava yoxluxdan. Tülkü su^uxlı bağa girməz* (Təb.). *Ata-ananın o^ulad boynunda haqqı çoxdu. Bir pakın, bir də napakan du^usı müstəcəb olar. Qıl bitər döⁱⁱrəsində.¹Seyle gerim aqibət nə u^{ovler}.* Naxçıvan və Güney Azərbaycanda olduğu kimi, Şərqi Anadolu bölgəsinin də şivələrində səs düşümü və hal şəkilçilərinin əlavəsi nəticəsində [aⁱ, o^u, u^a, a^u, ö^u, a^e, e^a, u^u] kimi dif-tonqların yaranması müşahidə olunur. *So^unda da mahacer oluduh* (Erzc.). *aⁱ–ayl* (Kun. Dut.), *p^uar* (Kmh. Dmp.), *öⁱⁱnü, öⁱⁱne, go^urma, to^uğ* (Ter.), *bu^u–buna, o^a–ona, bo^ur–buyur, bu^ul–bunal, a^rr–ağır, da^u–dağ* (Erzr., Kay., Pas.-Şen-Ol.). *Gelenerin öⁱⁱnü keser yaparlardı* (Ref.).

Naxçıvan qrupu şivələrinə nisbətən diftonqları daha aktiv qoruyub saxlayan Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələridir ki, bu da türk dilinin tarixi xüsusiyyəti kimi özünü göstərir. Diftonqlar Güney Azərbaycanda Sunğur (*qoun, soux, əloi*) və xalac şivələrinə (*uon/on, bies/beş, yuoriyolar//oturur-lar, kuosca/bucaq, buora/bura*), eyni zamanda Təbriz, Salmas, Sulduz, Urmiya dialektlərinə (*çöürə, oulad, söünməyh*) xas olan əsas fonetik əlamətlərdən biridir: *Çöⁱⁱrə, ba^s, o^ulad;-Ata-ananın o^ulad boynunda haqqı çoxdi* (Təb.).

Səs düşümü. Dialektlərlə ədəbi dil arasında müşahidə olunan əsas fərqli xüsusiyyətlərdən biri səs düşümü hadisəsidir. Dialektlərdə geniş yayılmış bu hadisə hər üç bölgənin şivələrində həm saitlərin [a, ə, ı, i, u, ü], həm də samitlərin [y, l, m, d, p, s, h, n, v, t, r] düşümündə əksər hallarda paraleliyini qorusa da, bəzən sözün əvvəlində, ortasında və axırında müşahidə olunan bu hadisə bölgələrin şivə xüsusiyyətlərinə görə fərqli şəkildə nəzərə çarpır. Naxçıvan qrupu şivələrində əsasən vurğunun və sözlərin birləşməsi nəticəsində baş verən səs düşümü hadisəsi, eyni zamanda II şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlər ziyəlik, yönlük və təsirlik hal şəkilçiləri qəbul etdiyi zamanlarda da müşahidə olunur ki, bu da hər üç bölgənin şivələri üçün xarakterikdir.

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində sözlərdə və müəyyən sintaktik konstruksiyaya məlik söz birləşmələrində səslərin düşümü və digər səslərlə əvəz olunması sözün tərkibində səslərin uzanmasını yaradan əsas səbəblərdən biridir. Hər üç bölgənin şivələrində bu tip uzanma daha çox şəxs əvəzliliklərində müşahidə olunur: *mənə-mə:, mā, sənə-sə:,sā, mənimki-mə:mki//mə:nki, səninki-sə:nki* (Nax.), *benimki-bənki, seninki-sənki, bana-bāa*(Erzc.). Tarixi dialektoloji tədqiqatlar Güney Azərbaycan dialektlərində mövcud uzun və qoşa səslilərin bir qisminin prototürkçə dövründən qaldığını göstərir. Güney Azərbaycanda yaşayan, əsrlər boyu şifahi şəkildə

¹ Təbriz folklor örnəkləri. Bakı: Nurlan 2013, s. 159-160.

dilini yaşatmaq məcburiyyətində qalan xalac türklərinin dilindəki *yoorqan, kööz (göz), qool, çoolaq* kimisözlər fikrimizi təsdiq edir.

Azərbaycan dilində *“mən nə bilim”, “nə edim, nə edirsən”, “nə olar”, “nə oldu”* Türkiyə türkcəsində *“ben ne bileyim”, “ne edem, ne yaparsın”, “ne ola”, “ne oldu”* kimi söz birləşmələrində [u, ə, i, b, ğ, l, d] səslərinin düşümü [ə]səsinin uzanmasına və bir neçə sözdən ibarət bu birləşmələrin bir vurğu altında bir leksik vahid kimi səslənməsinə səbəb olur: *mənnə:m, nəynim, nəynirsən, nōoldu* (Nax., G.A.), *bennēm, nēdem, naāparsın, nēdər, nōoldu* (Erzc.), *Naāparsın yengemaduğun adama?* (Erzr.). Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin də bir qisminə söz ortası və söz sonundakı [v, ğ, y]səsinin düşməsi uzun [ō] səsinin yaranmasına səbəb olur: *dōşan, buzō, buxō, pilō, əlō* (Nax., Təb.). *Əlō pilōdan yeydir* (Təb.), *ō“lan, o“şdurmaq* (Man., Al.), *āır-ağır, yālt-yağlı* (Bur.), *yāmur-yağmur* (Bal., İsp.), *şikāt-şikayət* (Ant.), *şoāl* (İsp.), *yā-yağ, āz-ağız* (İsp., Bur.). Şərqi Anadolu şivələrində uzanmaya səbəb olan [l] səsdüşümünə də təsadüf edilir: *ōmaz*. İlkın uzanma hadisəsi çağdaş Azərbycan və türk ədəbi dillərində mövcud olmasa da, bu xüsusiyyət hər iki bölgənin şivələrində müşahidə edilir. Saitlərin ilkin uzanma hadisəsi müasir dövrdə oğuz qrupuna aid olan türkmən (*a:yna, o:şino, o:va*)¹ və qaqauz dillərində (*oolu, aaq, aaramaa, iina*)² olduğu kimi, Güney Azərbaycanın Əbiverdi (*aç-aaç, qar-qaar, dar-daar, bir-biir, duz-duuz, beş-beeş, dağ-daağ*) və Dərgəz (*bud-bu:t, yağ-ya:ğ, qan-ka:n, baş-ba:ş, yol-yo:l*) şivələrində də müşahidə olunur.

Saitlərin düşümü. Naxçıvan qrupu şivələrində saitlərin düşümünü bir tərəfdən vurğunun, digər tərəfdən isə sözlərin birləşməsi nəticəsində baş verdiyini qeyd edən M.Şirəliyev sözün orta hecasında vurğusuz dar saitin düşməsinə daha çox alınma sözlərdə baş verdiyini göstərir: *qayın+ata-qaynata, fikir+im-fikrim*.³ Güney Azərbaycanın Təbriz dialektində saitlərin düşümünü fonetik şəraitlə əlaqələndirən M.Məmmədli isə bu səs düşümlərinin müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında yarandığını göstərir və morfoloji xarakterinə görə təsnif edir: *tükanna, oğlan, qapya, hacya, qursu, özmi, harya, qeydər, görrux, qallam, dayqızı, ağzəyri, mə:mcün*.⁴ Güney Azərbaycan şivələrində bəzən sözün ikinci hecasındakı saitə düşməsi nəticəsində təkhecalı sözlə çevrilən sözün birinci hecasındakı saitə uzun tələffüzünə səbəb olur. Bu hadisə Təbriz dialektində (*Bir il əvvəl sözü çörəh, sōra toyux pilō*) olduğu kimi, Xorasan bölgəsinin şivələrində də (*qoyun<qo:yn, boyun<bo:yn, ağız<a:ğz, qarın<qa:rm*) geniş yayılmış hadisələrdəndir. Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrində olduğu kimi, Şərqi Anadolu şivələrində də saitlərin düşümü aktiv müşahidə olunur. Ahmet Bican Ercilasun Kars azərbaycanlıları və tərəkmələrinin dili üçün xarakterik olan bu hadisənin vurğu

¹ Аннануров А., Бердиев Р., Дурдыев Н., Шамырадов К. Түркмен дилинің әрсары диалекти. Ашгабат 1972, с. 7-11.

² Пакровская Л.А. Современный гагаузский язык. (Курс лекций.) Комрат: 1997, с. 52-54.

³ Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: s.67.

⁴ Məmmədli M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Dərs vəsaiti. Bakı, ADU, 2007.s.22.

və orta heca ilə bağlı olduğunu göstərir: *birmiz-birimiz, mahle-mahalle, yanna-yanına, gelinni-gelinini, canni-canını* (İğd., Söğ., Çil., Mer., Gül., Arpç., Akç.)¹. Hər üç bölgənin şivələrində [a, ı, i, ü, u, ə] kimi səslərin düşümü paralel şəkildə izlənilir: [a]-*orda, burda, harda* (Nax., Təb., Sal.), *şurdan, sāt, yarállar, amcöğlü, azhur* (Erzc.); [i]-*qaynata, dayqızı* (Nax.), *hacağa*, (Təb.), *qeydər, qapın* (Sal.), *canni* (Çil., Glz.), *yatağnu* (İğd., Söğ.), *dışarda, aşğda* (Kem., Ref.), *yarallar* (Kmh., Dğb.), *sılıh-ıslık, aşlama* (Kar.); [ij]-*səlqə, paprus, səhnə, səlmə, əmqızı, dizi:n* (Nax.), *ələ, dilə: çibənə, məəm, geesən* (Sal.), *yerin* (Təb), *qārn, āğz, bōyn* (Hök., Coğ., Xər.), *hağğət* (İlç., Arm.), *eyce* (Han., Dam.), *kelme, müsədə* (İğ., Tşb., Söğ.), *enne, birmiz, kemmiz, emoğlu, neē* (Çil., Mer.), *ey, say* (Kar.), *Alosman, həzne* (Erz.), *neyse, dər* (Göl., Bğt.), *əyyük, eşgere, dakğe* (İlç.), *yimbeş, vazfe* (Kmh., Dğb.), *vardatını, enne* (Kar.); [ü]-*məllim, gözün, iüzüynə* (Nax., Təb.), *gözən* (Sal.), *neyçün* (Erz.), *māmile, māyine* (Erzc.); [ə]-*nola, nöldu* (Nax.), *cəryan, şəhrdə, nöldi, necöldi* (Sal.), *dinnür-dinləyir* (Göl., Bğt.), *aşurışı-aşure aşı, nöldu, çingen-çingənə* (Erz.), *nədem* (Kem.), *mehle* (İğd.); [u]-*oon, mün/bün* –bunun, *oğlun, yolun, topnu* (Nax., Təb.), *bōyn* (Hök., Coğ.), *bōyna, omzunda* (Erzc.). Şərqi Anadolu şivələrində bəzi məqamlarda söz sonunda da saitlərin düşümü müşahidə olunur: *dey-diyyə, ey-eyi, elbiseñ-elbiseni* (Kar.).

Samitlərin düşümü. Türk dilləri üçün xarakterik olan qədim fonetik hadisələrdən biri də sözün əvvəlində, ortasında və sonunda mövcud [r, d, t, n, m, p, l, s, ş, v, y, h, x, k, q] kimi samitlərin düşümüdür ki, bu hadisə eynilə Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində paralellərlə müşahidə olunan xarakterik cəhətdir: *Naxçıvan. Usup, dilmaş, ama, atmış, pənir, təfil, təsil, qəçi, günuz, balış. Güney Azərbaycan. Güney Azərbaycanın Sunğur şivələrində şəxs əvəzliliklərində və çıxışlıq hal şəkilsinin son səsi [n] düşür: evdən<ivdə, mən<mə:,sən<sə:, sənin<sənu, onun<onu, sizin<sizu, onların<ularu, sənsən<sənsə, sizsiniz<sizsiz, onlardılar<ulrdüilə, kət, tarı, məçid, saba, ölad, tarı, alladı, pilö, dölät, məçit, döt, qut, qutar, yatıdlā, qıx, deyı, duru, yua, yeer, tōux, qo, bālır, deyı, beke, ossun, söra, gə, ras, yō* (Sal.). *Ata dos kimi baxmalı, düşmən kimi minməli. Bir parakdan ötür məçidin qapısını bağlamazlar. Quçanda Məşhəd bazarı başında dükkənım ba (var)*(Təb.). **Şərqi Anadolu. Kōnek, künar, küncü, kāt (ğı), sāna, bōğçaya, beşe-beşiyə** (Svr.). *Sağına, soluna nöbetçi diken, Sāna, soluna bakar.Eyri Ehmedi eyri övada başladıla, Çepgenini çim dalına asdıla, iüş qardaşı bı arada kesdıle. (kesdıle, delle, dos, bi, basdıla, söra* (Sfr.).

Səs artımı. Həm saitlərdə, həm də samitlərdə müşahidə olunan səs artımı hadisəsi hər üç bölgədə paralel müşahidə olunan xarakterik fonetik əlamətdir.

Saitlərin artımı. Naxçıvan, Güney Azərbaycan, Şərqi Anadolu şivələrində saitlərin artımında bir çox hallarda paralellik müşahidə olunsada, bəzən sait artımında bu bölgələrə görə bir-birindən tam fərqli cəhətlər ortaya çıxır. Saitlərin artımında müşahidə olunan bu fərqlərin bir qismi tarixi etnolinqvistik, bir qismi isə ekstralinqvistik

¹Ahmet Bican Ercilasun. Kars İli Ağızları. Ankara: 2002, s.95.

amillərin nəticəsi kimi özünü göstərir. Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində də söz əvvəlində və ortasında müşahidə olunan [i], [u] səs artımı əsasən alınma sözlərdə özünü göstərir. Naxçıvan qrupu şivələrində əsasən iki formada 1. söz başlanğıcında [st], [sp], [şk] səs birləşmələri və 2. [r] və [v] səslərindən sonra mövcud olan səs artımı hər üç bölgənin şivələrində də paralelliyini qoruyur və bəzən qoşa kar samitlərdən birinin cingiltiləşməsinə səbəb olur. **Naxçıvan.** *irədd, isdəkan, usdul, irahaddıx, isdaj, işqaf, isdansiya* (Nax., Cul., Ord.). **Güney Azərbaycan.** *irəfdar* (Təb.), *iyalinçe, iyaxci* (Əbv.), *irazi* (Sal.). **Şərqi Anadolu.** *irəhməd* (Elaz.), *isdasiyon, isdol, isgele, gülup, gamiyon* (Erz.). Naxçıvan qrupu şivələrində alınma sözlərdə sözün müxtəlif yerlərində daha çox müşahidə olunan vətürk dilləri üçün xarakterik olan ahəngi təmin edən hadisə kimi [i, u, ə, ı, ü] kimi saitlərin artımı *nəfit, elim, litir, metir, irədd<rədd-iz, irəng, kəlimə-kəlmə* kimi sözlərdə həm Güney Azərbaycan, həm də Şərqi Anadolu şivələri üçün xarakterikdir.

Samitlərin artımı. Müqayisəli dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində saitlərə nisbətən samitlərin artımı daha çox müşahidə olunur. Hər üç bölgədə həm söz əvvəlində [y, h], həm söz ortasında [y, h, n, m, q, v], həm də söz sonunda [n, η, m, g] səs artımı ən çox müşahidə olunan hadisələrdir. Naxçıvan qrupu şivələrində söz əvvəlində (*yeniş, yenmək, yallat, yallah*– (Cul., Ord., Şah., Diz.) *haçar, həlbət, hasand, hindi, haqışqa, həylə* (Keç., Cam., Kır., Mil., Kül., Səl.), söz ortasında və söz sonunda (*donquz, camahat, sahat* (Bab., Qıv.), *cəməhət* (Mil.) artırılan [y, h, q, n] səsləri Güney Azərbaycan (*qışqa-qışa, bürgə-birə, gizlin; -Ölüm xəbəri gizlin qalmaz* (Təb.), *haççı, yangı, yüng, onunq, uüç, yılan* (Quç., Dər.), *yıraq, yiplik, tavvuşqan, qazqan, quruq, kürək, yekgə* (Xal.) və Şərqi Anadolu şivələrində (*Hündi, men gezerem seni tapınca* (Duz.), (*hindi, helbet, hağil, gartan – qədər, çünküm, belkem, yendi* (Kar.), *fəkgir* (Ah.), *dokuzan* (Duz.), *diiva* (Sfb.), *ehdiqat* (Ter.)) paraleliyini qorusa da, bu tip səs artımları bir çox hallarda fərqli şəkildə müşahidə olunur.

Naxçıvan qrupu şivələrində söz əvvəlində müəyyən qrup sözlərdə mövcud [h, y] səs artımı (*haçar, hasand, hindi, həlbət, yeniş, yallat*) Güney Azərbaycanın xalac və Çəgəndən şivələrində saitlə başlanan sözlərin demək olar ki, əksəriyyətində müşahidə olunur: *haz, hağac, hüziim, hocaq, hətək, histi, hadaq, hardı, yid, yiplik, yiti, yıraq* (Xal.). Hər üç bölgənin şivələrində söz əvvəlində müşahidə olunan [h] və [y] səs artımı Naxçıvan qrupu şivələrinə nisbətən, Güney Azərbaycan (*haççı* (Drg.), *yüç, yüzüm, yilic, yüz, yil, yit, yılan* (Drg. Qoc. Şir.) və Şərqi Anadolu şivələrində daha aktiv nəzərə çarpır: *hateş* (Muğ., Uş.), *həlbättä* (Naz.), *hala, hindi* (Bal.), *höküz* (Elaz.), *yil* (Bur.), *yırax* (Af., Az.). [h] səs artımı Şərqi Anadolunun bəzi şivələrində yönük halda işlənən şəxs əvəzliliklərində söz ortasında da müşahidə olunur: *sana-sahan, bana-bahan* (Elaz.), *yalo, yenmek* (Ter.), *yitirmek* (Er.). Naxçıvan qrupu şivələrində söz ortasında müşahidə olunan [g, q] səs artımı eyni şəkildə Güney Azərbaycanda xalacların dilində mühafizə olunur: *donquz, gedərgi, qalarqı, köçərgi, calqax-calax* (Nax., Cul., Şah.,

Şər.), *sıçqan, qazqan, yekgə, qısqa, quruq* (Xal.), *yengi* (V.), *yokgüş* (M.). Naxçıvan qrupu şivələrində söz ortasında bir qədər məhdud görünən [n] səs artımı (*zirəng, təlxəng*) söz sonunda daha aktivdir: *dəfən, safayın, ötrün*. Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində (*barım, belkəm* (Ay.), *defen* (Kar.)) müxtəlif nitq hissələrində söz sonunda mövcud [n], [y] və [m] artımı Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, geniş yayılmış hadisələrdəndir: *yoxsam, bəlkəm, həyəm, dəfəm, safayın/satayım, qabaxcan, ötrün, çünküm, getdiyhcən, batıncan, həylə/hələm* (Nax., Xan., Cəh., Un.), *kerem* (Erzc.), *illam, keşgem, sankim, yohsam* (Elaz.), *hayla, hələm, bəlkəm* (G.A-Mər., Təb.). *Aynaya necə baxarsan hayla görərsən* (Təb.) Güney Azərbaycanın Təbriz dialektində bəzən [l] səs artımı da müşahidə olunur: *-Dəvə ot yeyəndə yünün uzaldar*. Naxçıvan qrupu şivələrindən fərqli olaraq, Güney Azərbaycan xalac şivəsində prototürkcənin izlərini yaşadan və müasir mərhələdə səs artımı kimi qeyd olunan [h] [q] və [g] səsləri müşahidə olunur: *sıçqan, qazqan, yekgə, qudruq, qısqa, küirqək, hardı-ayrı*. Hər üç bölgənin şivələrində paralel müşahidə olunan səs artımı bir çox leksik vahidlərlə yanaşı, “ki” (*kan, kin*) ədatı və “kimi, ilə” (*kimin, ilən*) qoşmalarında da müşahidə olunur. Bir çox məqamlarda səs artımı ilə müşahidə olunan *ilə* qoşmasının ahəngə uyğun *innən/yınan/yünən/yunn/yünən* şəkilçiləşmiş formalarına rast gəlinir ki, bu xüsusiyyət Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində eyni şəkildə aktivliyini qoruyur: *işiyənə, baxışyınan, gözüyənə, ətiynən, yağınan*.

Dissertasiyanın **“Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə leksik müqayisəsi”** adlı üçüncü fəslində hər üç bölgənin dialekt qatında qorunub saxlanan qədim dil elementləri ümumtürkoloji müstəvidə müqayisə edilmiş, Azərbaycan dialekt leksikasının başqa dillərə təsirini göstərən çox saylı leksik vahidlər müqayisə olunmuşdur. Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında mühafizə edilən, türk dilləri və dialektləri ilə ortaq olan bu sözlər forma və məzmununa, işlənmə dərəcəsinə, mənə və mənşəyinə, üslubi xüsusiyyətlərinə və quruluşuna görə müxtəlifliyi və rəngarəngliyi ilə seçiyələnir. Bu cəhətləri nəzərə alıb hər üç bölgənin dialekt leksikasını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Dialekt leksikasında etnoqrafik mədəniyyəti əks etdirən termin seçiyəli söz qrupları.
2. İşlənmə dairəsinə və funksional üslubi xüsusiyyətlərinə görə dialekt leksikası.
3. Dialekt leksikasında mənə və mənşəyinə görə söz qrupları.
4. Əsil Azərbaycan və qohum dillərə məxsus qədim türk mənşəli dialekt sözləri.
5. Dialekt leksikasında alınmaların yeri.
6. Azərbaycan – türk dilinin dialekt qatından başqa dillərə keçən sözlər.
7. Dialekt leksikasında hibrid leksemlər və frazeologizimlər.
8. Dialekt leksikasında forma və məzmununa görə söz qrupları.
9. Azərbaycan və türk dillərinin ədəbi və dialekt qatında çarpazlaşan ortaq leksik vahidlər.
10. Dialekt leksikasında mövcud leksik vahidlərin struktur – semantik tipləri.
11. Naxçıvan qrupu şivələri ilə çağdaş türk dilləri və dialektlərinin ortaq leksik vahidləri.

Dialekt leksikasında etnoqrafik mədəniyyəti əks etdirən termin səciyyəli söz qrupları adı altında **maldarlıq** (*qəmişqulax*–uzun və ensiz qulağı olan qoyun, *kərə qoyun*–qısa qulaqlı qoyun, *cinkərəsi qoyun*–qulaqları tamamilə görünməyən, qulaqsız qoyun, *saqqar qoyun*–başında ağ tükü olan qoyun, *qəcir-baş qoyun*, *əbrəş qoyun*–başında ağ tükü olan qoyun (Şah.), *dorba*–camışın iki illik balası (Ord.), *erkəc-sürünün* qabağında gedən yaşlı keçi (Cam.), *arğalı*–dağ qoçu (Ord.), *qidiyh* (Nax.), *qıdıx* (Kol.) (keçinin iki aylıq balası). Azərbaycan ədəbi dilində işlənən *oğlaq* kimi işlənən bu söz Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində *qıdı*/*qıdıx*/*kadık*/*kidik*/*qidiyh* kimi dəyişik variantlarda müşahidə olunur. Şahbuzun Biçənək kəndində *qıdı*, Şərqi Anadolunun Elazığ şivəsində *kadık*, Ahlat şivəsində *gıda* şəklində qeydə alınmış bu sözün ilkin variantına qədim şumer dilində *kañadz+ak*/*kiñidz+ik* şəklində rast gəlinir¹; **əkinçilik** (*işdəx*–əkin yerinin ortasına çəkilən arx (Bən.), *ağnağaz*–dəyirməndə üyüdülməz az miqdarda taxıl, *alakeş-kərki*, kətmən, *bazı-ləkləri* bir-birindən ayıran torpaq yığını, *bisdəh* (*bisdəhli*)–yetişib tağdan düşmüş yemiş (Ord.), *vəryan*/*veyran*–kiçik su arxının böyük arxdan ayrıldığı yer, *dənb*–taxıl dən bağlayan zaman verilən su (Ord.), *düvələx*–əyri bitən xiyar (Cəh.), *kiyə*–əkilməmiş xam yer, *kozar*–döyülə bilməyən, vəlin *əzə* bilmədiyi sünbül (Kül.), *malağan*–dəryaz, kərənti, *lənpər*/*ləmpər*–saman yığmaq üçün ağacdan qayırılmış şana və ya kürək, *merotaj*–ölü torpaq (Kır.), *miçir*–ağacın xırda kökü, *çarcar*–küləşi sovurmaq üçün dişli dəmir alət (Cam.), *çəl*–meynənin qolları, *mey*–üzüm tənəyi, *xop*–kotanın torpağa keçən hissəsi (Çb.), *xorum*–bağlanmaq üçün hazırlanmış ot tayası (Ded., Keç, Kır.), xoy (Yay.)//*xoyun*–döyülmüş taxılın və ya çəltiyin bir yerə toplanması (Cam.), *xırxı*–balaca mişar (K.Şah.), *çiçəx*/*suyu*–taxıla ikinci dəfə verilən su (Biç.), *dəbrə*–ot bağlaması (Şər.), *gülbasər*–xiyar (Nax., Cul.), *beyitin yer*–əkilməmiş, dəyirdəx¹–toxum (Qrç.), *demi*–susuz yer (Sir.), *dəvədişi*–toxumluq buğda (Qd.), *xozan* –1. taxıl biçildəndən sonra alaq basmış zəmi; 2. müvəqqəti dincə qoyulmuş zəmi (Sal., Nax.), *pərşum*–ikinci dəfə şumlanan yer (Rem.), *vər*–bel və ya kərki ilə qazılmış torpaq cərgəsi (Yay.), *bəndəm-dərzi* bağlamaq üçün küləş dəstəsi, meyvə saplağı, *cuvan*/*civar*/*suvar*–əkini suvaran və ya suyun üstündə duran adam, *vər*–qazılmış torpaq sahəsi, *düvələx*¹–əyri xiyar, *kağ* –alağ otu (Biç, Bad.), *kiyə*–əkilməmiş xam yer (Şər.), *gülüsor*–ağ buğda (Məz.), *ləngov*–üçüncü suvarma (Kır., Cam), *hörəst* –tez yetişən üzüm (Vən.), *lağarəx*–xam qalan əkin yeri (Sir.); **toxuculuq** (*həvə*–ilmələri bərkətmək üçün işlədilən alət, *kirtiz*–ipi hamarlamaq üçün işlədilən alət (Biç., Kol.). Ağdam, Füzuli, Xocavənd rayonlarında *kirtiz* şəklində işlənən bu söz, Cəbrayıl rayonunun şivələrində *kirtiş* şəklində işlənir.²//*xəyəti*–nazik ipək sap, *sicim*–qəzildən toxunmuş ip (Cam.), *əriş*–xalça toxunan zaman hananın uzununa uzadılmış ip, *qəzil*–keçi yunu, *teşni*–ip əyirmək üçün ağacdan hazırlanmış alət, *tağalak*–cəhrənin iyinə salınan dairə şəkilli fanerka, *həvə*–palaz

¹ Celiloğlu Atakişi Kasım. “Sümerce” Kesin Olarak Türk Dilidir. İstanbul: 2001, s.63.

² Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: 2007, s. 253.

toxumaq üçün ağacdan düzəldilmiş alət, *güzəm//kuzəm*-payızda qırılan yun (Nax., Bul., Sir.), *düxcə*-daraqdan təmizlənilib çıxarılmış əl içi boyda yun (Nax., Biç.), *kanara//kənarə* -1.ensiz uzun xalı; 2.gön zolağı,*xalı//xəli* –böyük xalça, *gəbə*–xalaça, *muxru*-irli dəyə); *mətbəx mədəniyyəti və müxtəlif yemək adları* (*çortan*-süzülmüş ayran (Şər., Yen.), *həviş pilov*, *tərəh*-doşab və undan hazırlanmış yemək, *bulama*-yeni doğmuş heyvanın bişirilmiş südü, *döyməc*-ovulmuş quru lavaş və pendirin qarışığı, *daş kiftəsi*-daşda döyülmüş ətdən bişirilən yemək, *heyvaqayla*-heyva, cəviz və ətdən bişirilmiş xörək, *dürmək*-çörəyə sarılmış yemək, *ərişdə*-nazik doğranmış xəmindən hazırlanan yemək, *qaqa*-quru yemiş, *qavıt*-qovrularaq üyüdülmüş buğda, *peşə-sənət* (*iməci*-hana toxumağa yardım edən şəxs (Kol., Biç.), *daşxçı*-yük daşıyan, *toybabası*-toya başçılıq edən adam (K.Şah.), *çodar*-heyvan alverçisi, *aytaz*-gecə dükan gözetçisi, *dəxildar*-kassir, xəzinədar (Ord.), *dəllal*-ticarətlə məşğul olan, *qulluxdar*-qulluqçu, *cuvan*-suçu, *tulam-barçı*-keçmiş hamamlarda su qızdıran şəxs, *kündəgir*-xəmiri kündələyən şəxs, *dəmçi*-toyda çalğı-çıya dəm tutan, *kəllədar*-mal-qara saxlayan adam (Neh.), *palanduz*-palan tikən, *saqqa*-su dşıyan, *xorumçu*-ot bağlayan adam (Ded.), *çəhməduz*-ayaqqabı tikən, çəkməçi adları altında qruplaşdırılmışdır.

İşlənmə dairəsinə və funksional üslubi xüsusiyyətlərinə görə dialekt leksikası. Naxçıvan və Güneydə, eləcə də Anadoluda müxtəlif dövrlərdə yazılmış ədəbi materialların dilini izlədikcə müasir dil üçün arxaikləşmiş leksik vahidlər üzə çıxır. Tədqiqatlar göstərir ki, vaxtilə ədəbi dildə işlənilib, sonradan köhnələrək dialektlərin lüğət tərkibində daşlaşıb qalan bu söz və ifadələr dilin üslubi-poetik imkanlarını gücləndirmək üçün yenidən ədəbi əsərlərin dilinə qayıdaraq, bu əsərlərin dilində tarixi işləklilik hüququnu bərpa etmişdir: *Azğın*–doğru yoldan çıxmış, hiddət və qəzəbindən aqibətini gözləməyən; Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu (*azılı*)¹ (Kst.), şivələrində eyni semantik yük daşıyan bu sözə qədim abidələrin və klassik ədəbi əsərlərin dilində də rast gəlinir. “Kitabi Dədə Qorqud”un dilində *azqun*,² qədim türk dillərində *azay*, qədim qıpçaq abidələrinin dilində *azğan*, *azğunluk* kimi işlənən bu sözə Nəsiminin də dilində rast gəlinir: *-Binmə gərəzğündegilsən nəfsi-şumun atinə. Xəcil*–rüsvey; Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında (Çəsmeyi-heyvanxəcildir ləblərindən daima (Nəsimi) işlənən bu söz Naxçıvan (*Məni yaman xəcil elədin*) və Güney Azərbaycanın əksəriyyət şivələrində aktiv müşahidə olunduğu kimi, Şərqi Anadolunun (*hacil*) (Erzc.) və qədim qıpçaq abidələrinin də dilində (*hacil*, *hacalet*) nəzərə çarprır.³ *Çayan*–əqrəb. Naxçıvan qrupu şivələrində *çayan//çıyan*, türk dilində isə *çıyan* şəklində işlənən bu söz əslində qədim qıpçaq sözüdür. Oğuz qrupu dillərinə qıpçaq dillərindən keçmişdir. Qpçaq qrupu türk dilləri üçün [ç] səsi xarakterik olmadığından

¹ Caferoğlu A. Anadolu Ağızlarından Toplamalar. Ankara:1994, s. 204.

² Orhan Şaik Gökyay. Dedem Korkutun Kitabı. İstanbul: 2000, s. 170.

³ Toparlı Recep, Hanfı Vural, Recep Karaatlı. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara: 2003, s. 89.

müasir qazax dilində ç>ş səs keçidi ilə *şayan* şəklində işlənən (*шаян шаады* (əqrəb çaldı)¹ bu söz qədim mənbələrdə*çayan//çayan//çıyan* şəklində qeydə alınmışdır. **Çul-çuxa**-keçmişdə hər biri ayrılıqda geyim növü olan bu söz arxaikləşərək dilimizin dialekt qatında yer almış, sonradan ədəbi əsərlərin dilinə qayıtmışdır: Böyük mifradan təzə *çuxasını* alıb oğlunun çiyinə saldı. Hər üç bölgənin şivələrində arxaik mənasını saxlamaqla bərabər, həm də *kör-köhnə*, *çır-cındır* kimi müəyyən üslubi çalar ifadə edən bu söz əski mənə tutumundan fərqli məzmun ifadə edir: *Çul-çuxasını* yığışdırıb birdəfəlix¹ getdi (Nax.). Şərqi Anadolunun bəzi şivələrində *çıfa* (Esk.), Kırım tatar dilində *çul-çubur*, *çul* (köhnə) şəklində işlənir. **Çin**. Bu söz Naxçıvan (*yuxum çin oldu*, *çörəyi çinlədim*, *çin-çin yığdım*) və Güney Azərbaycan (*Çin otax*, *çin-çin otax*, *qurx pilləkən*, *min bir otax (kələm)*) dil mühitində işləkliyi ilə seçilən leksik vahidlərdəndir. Dialektlərimizdə bu sözün semantik tutumu ilə paralelləşən müxtəlif variantlarına rast gəlinir. Qədim qıpçaq dilində (*doğru*, *gerçək*, *yüksək vəzifə*) mənasını bildirən və bu semantik yükü olduğu kimi Naxçıvan qrupu şivələrində də (*çinni adamdı*) “doğru, düzgün, təbəqə, qat, rütbə” mənalarını qoruyub saxlayan *çin* sözü, digər dialektlərimizdə bəzən taxıl, ot biçmək üçün qısa dəstəli, dişli yarımdayəvi kənd təsərrüfatı aləti və “*dəfə*, *kərə*” mənasında işlənmiş olsa da, araşdırmalar bu sözün ən qədim qaynaqlarda, “İbn Mühənnə Lüğəti”ndə (*çin aymaq-doğru söyləmək*)², qədim türk dillərində (*şarja söz ajiṣta oqun söz çini*; *bu savim qalti küin təjri teg çin ol*), eləcə də klassik ədəbiyyatda da (*Eşqini tərək etmək istər könlüm, amma çin degil* (Nəsimi); *Sənnaşarib uyumayıb dünənki yuxusunun çin olmasını gözləyirdi* (Y.V.Çəmən-zəminli) daha çox doğru və gerçək anlamını ifadə etdiyini göstərir. **Kasad**-qıtlıq, yoxsulluq. Naxçıvanda (*Əlim yaman kasaddı, hara əl atıram elə boş çıxır*) olduğu kimi, Güney Azərbaycanın Təbriz dialektində də aktiv müşahidə olunan bu söz folklor nümunələrinin dilində də daşlaşıb qalmışdır: *Mərd əli kasad olmaz*.

Dialekt leksikasında mənə və mənşəyinə görə söz qrupları. Azərbaycan dili dialekt leksikasının etnik tərkibinin araşdırılması məsələsinin dilimizin formalaşması prosesində onun hansı tayfa və tayfa birlikləri, yerli və gəlmə etnoslarla əlaqəsini, rolunu müəyyən etmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. G.Q.Vəliyevanın qeyd etdiyi kimi türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olan və böyük bir ərazidə yayılan Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi müasir dövrdə öz mənşəyinə görə yekcins deyil³. Azərbaycan dilinin digər dialektlərində olduğu kimi, Naxçıvan, eləcə də Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində bəzən yad dillərin təsiri müşahidə olunmaqdadır. Azərbaycan dilinin dialekt leksikasının etnik tərkibindən danışarkən

¹ Kenan Koç, Aybek Bayniyazov, Vehbi Başkaran. Kazak Türkcesi – Türkiyə Türkcesi Sözlüğü. Ankara: 2003, s. 634.

² Aptullah Battal. İbni-Mühənnə Lüğəti. Ankara: 1997, s. 25.

³ Vəliyeva G.Q. Azərbaycan dialektologiyası (Dərs vəsaiti). Bakı: 2014, s. 57.

onu əsas iki istiqamətdə – qədim türk-Azərbaycan və alınma qatı əsasında tədqiqata cəlb etmək məqsədəuyğundur. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu üzrə toplanan dil materialları dialektlərimizdə xalqımızın tarixi keçmiş, dilimizin ən qədim dövrləri ilə səsleşən əsl türk mənşəli dialekt sözlərin ön planda durduğunu təsdiq edir. Azərbaycan dilində tarixən müstəqil leksik vahid kimi mövcud olan bu sözlərin bir çoxu müasir mərhələdə Naxçıvan qrupu şivələrində eyni semantik yüklə, ya da müəyyən üslubi çalarlarda dəyişikliyə uğramış şəkildə işlənmiş olsa da, öz qədim tarixi kökünə dayanmaqdadır: *sülənmək* – səyahət etmək, *gəzmək*, *pitik* – yazılı nəsnə, *tutiyə-incə, zərif*, *təbərrik* – qiymətli nadir tapılan, *tərxiş-əziz*, dəyərli. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin əsas qrupunu təşkil edən qədim türk mənşəli leksik vahidlərin bir çoxu çağdaş türk dillərinin ədəbi və dialekt qatında yer almaqla, həm də qədim türk yazılı abidlərinin dilində eyni fonetik tərkibdə və eyni semantik anlamda işlənərkəndir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində də *iraq-uzaq*, *qor-köz*, *bür-büz*, *ün-səs*, *qu-səs*, *qatı-möhkəm*, *sərt*, *yalm-çılpaq*, *yesir-əsir*, *-ov*, *-qıl/gil*, *-c[-nc]* tipli qədim dil faktını əks etdirən xeyli söz və qrammatik forma vardır ki, bu dil faktları dilimizin dialekt qatında qədim dövrün yadigarları olaraq bu gün də mühafizə olunmaqdadır. Toplanılan materiallar üzərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin leksik sistemində yer alan, tarixən müstəqil leksik vahid kimi mövcud olan xalqımızın tarixi keçmiş, dilimizin ən qədim dövrləri ilə səsleşən əsl türk-Azərbaycan mənşəli dialekt sözləri ya qədim dövrdə daşdığı eyni semantik yüklə, ya da müəyyən üslubi çalarlarla dəyişikliyə uğramış şəkildə işlənərkəndir: *qəyim-möhkəm*, *sərt*, *yesir-əsir*, *çavış-xəbərçi*, *çida-biz*, *basdix-halva*, *sucuq*, *tapı-təndirdə* yapılan kökə, *buru-ağrı*, *sancı*, *alana-quru* meyvə (Ordubadda qurudulmuş şaftalidan hazırlanan çərəz), *külfət-ailə*, *xilt/xilti-çöküntü*, *kömbə-qalaq*, *yonqar-yara*, *duruxmaq* – donub qalmaq, *dummaq* – fikrə getmək, *sinmək-ərimək*, *çözmək* – yoluna qoymaq, *düzəltmək*, *çözəlmək* – avaralanmaq, *boğanağ-bürkü*, *havasız*, *budamağ* – ətrafdakıları kəsib atmaq, *qəməl/qəməlti* – iri bıçaq, *çimçəşmək* – iyrənmək, *üryan* – çılpaq, *təntik-tələskən*. Qədim şumer dilindən başlayaraq, ümumtürk dil tarixinin ilk yazılı kitabəsi qədim Orxon yazıları, M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsəri, “İbn Mühənnə lüğət”i, “Səngilax” kimi qədim yazılı abidələrin dili, eyni zamanda türk xalqlarının folklor nümunələri, orta q tarixi abidələri “Oğuznamə”, “Kitabi Dədə Qorqud” dastanları və bir çox digər yazılı və şifahi mənbələrin dili ilə müqayisəsi Naxçıvan qrupu şivələrinin leksik qatında ən qədim türk dilinin, pratürk dövrünün izlərini yaşatdığını təsdiq edir.

Al.1. hiylə, yalan; 2. qırımızı; Qədim abidələrin dilində olduğu kimi, Naxçıvan qrupu şivələrində və Təbriz dialektində hər iki formada tarixi semantik mənasını saxlayır: *-Al dilinən məni alladıp sōra aradan çıxdı* (Nax.). Bu sözə daha çox klassik ədəbi əsərlərin dilində rast gəlinir: *Al ilə ala gözləri aldadı aldı könlümi*, *Alini gör, nə al edər, kimsə irişməz alinə* (Nəsimi). Naxçıvan qrupu şivələrində bəzən *al* və *qırımızı*

sözünün birlikdə işlənərək “*parlaq qırmızı*” mənası verdiyini görürük: *Belə bir gündə al qırmızı gē ʔp gəlmişdi* (Nax.). “Divanü lüğət-it türk”də *al*-hiylə (*alın arslan tutar, küçin oyuk tutmas*), qədim qıpçaq abidəsi “Kodeks kumanikus”da *al* -1. qırmızı; 2. hiylə yalan; 3. evlənmək; 4. köməkçi feil kimi işlənən bu söz qədim türk dillərində də hiylə, qırmızı, eyni zamanda sifətin çoxaltma dərəcəsi kimi işlənir: *çin turur hiç ali joq uquş; al ari ton kedip*¹. “Kitabi Dədə Qorqud”un dilində *al*-hiylə (aldatmaq) və *al*-qırmızı şəklində “*al mahmuzlu, al yanaklı*” ifadələrində işlənən bu söz “İbn Mühənnə”nin dilində də *alçı*-hiyləgər, yalançı lüğəvi vahidində öz semantikasını əks etdirir. Müasir dilimizdə aldatmaq sözünün kökündəki “*al*” sözü tarixi semantikasını qoruyur. X. Abdullayeva digər arxaik leksik vahidlərlə müqayisədə bu lüğəvi vahidin az da olsa intensiv xarakter daşdığını qeyd edərək, öz həqiqi mənası ilə yanaşı, bəzən Güney şairlərinin dilində törəmə (*al səhər*-ışıqlı, xoşbəxt gələcək)² mənə da ifadə etdiyini göstərir və bu sözün hələ pratürk dövründə işlənməsi, sonradan monqol, fars, rus erməni dillərinə keçməsi haqqında da məlumat verir. Güney şairlərinin dilində olduğu kimi, aşıq ədəbiyyatında, eləcə də klassik ədəbi əsərlərin dilində aktiv müşahidə olunan *al* sözü müasir dilimizdə bəzən sifətin çoxaltma dərəcəsinin yaradıcısı rolunda da çıxış edir ki, (*al qırmızı, al yaşıl*) bu fakt müasir türk dillərindən qazax (*al kızil*)³, Karaim (*al-kırmızı*) dillərində müşahidə olunur. Karaim dilində *al* sözü omonimik səciyyə daşıyaraq bir neçə semantik mənə (*al*-1. kırmızı; 2. hiylə, yalan; 3. ön; 4. feil (almaq) daşıyır.⁴ *Arığ*//*arı*-təmiz, pak; Naxçıvan və Güney Azərbaycanda *aydan arı sudan duru, arınmax-təmizlənmək, artıdamax-təmizlənmək*, Şərqi Anadolu şivələrində *arığ* (Bal.), *aru*//*arcağ* (Elaz.) şəklində aktiv mövqeyini qoruyan bu leksik vahid qədim abidələrin, eləcə də türk dillərinin leksik fondunda möhkəm yer tutur. Klassik ədəbiyyatımızda, eləcə də Güney şairlərinin dil leksikonunda “saf, təmiz” anlamını verən (*Daş var, dağ qoynunda əyləşib ötkəm, yağmurdan, yağmura yuyunur...ancaq arı, fikirli* (Ə. Daşqın) və qədim abidələrin dilində *arığ*//*aruğ*//*arığ* şəklində qeydə alınmış bu sözün həm də feil kimi işləndiyini nəzərə alan A. Məmmədov onu şumer dilindəki “parıldamaq”, “ışıq saçmaq” mənalarını verən “*ar*” feili ilə də əlaqələndirir, Qədim abidələrin dilində əsasən sifət kimi qeydə alınan bu söz Naxçıvan və Təbrizdə “*arı*” kök morfemində [-t] və ya [-n] şəkilçisinin əlavəsi ilə öz əski semantikasını qoruyaraq feilə keçid alır (*arıt* (təmizlə-*lə*)//*arıtıdamax* (təmizləmək) və ya *arın*//*arındırmaq* (təmizlə, təmizləmək) ki, bu forma qədim türk abidələrinin də dilində olduğu kimi *arın*//*arınmaqlıy*//*arıtı*//*arıtın*//*arıtış* (*könül til*

¹ Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969, с. 31.

² Abdullayeva X.A. Cənubi Azərbaycan şeirinin dili. (Nam. diss.) Mühacir şairlərinin dili əsasında. Bakı: 2010, s. 57

³ Kenan Koç, Aybek Bayniyazov, Vehbi Başkaran. Kazak Türkcesi – Türkiye Türkcesi Sözlüğü. Ankara: 2003, s. 38.

⁴ Tülay Çulha. Karaycanın Kısa Söz Varlığı. Karayca-Türkçe Kısa Sözlük. İstanbul: 2006, s. 43.

arittin aridi öziñ; ol maña tariy aritişdi) kimi işlənir¹. Naxçıvan qrupu şivələrində *arı/arıtmaq/arınmaq* şəklində həm sifət, həm də feil kimi işlənən bu leksik vahid klassik ədəbi əsərlərin də dilində eyni şəkildə qeydə alınmışdır: *arı; -Qanı bir incilü arı sədəf kim; arıtmaq; -Kim arıtmaz içini bi güş dəgül; arın; -Qoy keç bu dünyanın varın, bu mürdardan yuyun, arın*. Bu söz Karaim türklərinin də dilində feil kimi “*arın*” (təmizlən) şəklində əski semantikasını saxlayır². Orxon yazılarında “*arığ*”³, “*Divanü lüğət-it türk*”də “*arığ neng*” (temiz nesne)⁴, “*İbn Mühənnə Lüğəti*”ndə “*aru kız*”⁵, müasir qazax dilində “*arıl*” (təmizlənmək, qurtulmaq)⁶, qədim qıpçaq abidələrinin dilində “*arı/arığ*”, eyni zamanda “*arıçıl/arıdçı*” (təmizləyici) şəklində işlənir⁷. ***Bitik/pitik***-yazılı kitabə; Naxçıvanda əsasən “*cadu-pitik*” və ya “*pitik*” ş əklində nəzərə çarpan bu söz qədim türk abidələrinin dilində ən çox rast gəlinən leksik vahiddir. Güney Azərbaycanın Sayınqala əfşar şivəsində də “*pitik-dua kağızı*” şəklində işlənən bu sözə Orxon yazılarından başlayaraq (Bunca *bitiğ bitiğme*: Kül Tigin atası Yolluğ Tigin, *bitidim*. (Bunca yazıyı yazan: Kül Tiginin yeğeni Yolluğ Tigin (ben) yazdım)⁸ günümüzə gəlib çatan yazılı və şifahi abidələrin dilində də rast gəlinir. Naxçıvan və Güney dialektlərində də (*pitikçi-dua yazan, mirzə*) əski semantikasını qoruyub saxlayan bu söz monqol dilində yazılmış kitablarda eyni semantik yüklə, *bitikçi* (mühasib) mənasında işlədilmişdir. S.Hüseynəlizadə bu söziün səlcuqlar dövründə fars dilinə keçdiyini (***Pətəş ra be ab əndaxtən***-pətəsinə suya salmaq, yəni əlində olan sənədi yox etmək) və *pəte* şəklində tələffüz olunduğunu göstərir.⁹ Şərqi Anadolunun Elaziğ bölgəsinin şivələrində v>b əvəzlənməsi ilə *vittik* şəklində işlənir.¹⁰ ***Çavuş-xəbərçi***; Qədim abidələrin dilində hərbi rütbə bildirən bu leksik vahid vaxtilə Azərbaycan dilində arxaik söz kimi işlənmiş və dilin dialekt qatında mövqeyini qorumuşdur. Orxon yazılarının dilində *çabiş* (baş komandır) hərbi rütbə bildirən bu söz, daha sonrakı dövrlərdə fərmanları, hökmləri xalqa elan edən və rütbəli şəxsə deyilirdi. Bu söz sonradan polisemiyaya meyillənərək, Naxçıvan qrupu şivələrində, eləcə də Güney Azərbaycanda müəyyən üslubi çalar ifadə edərək, Naxçıvan və Təbriz dialektlərində *xəbərçi, xəbər gətirən* mənasında işlənərkədir. *Çavuşdar indicə xəbər gətirər* (Nax.), *Çovuşların gələr səsi, sədası* (Təb.). “*Kitabi Dədə Qorqud*” dastanlarının dilində qeydə alınmış bu leksik vahidə klassik ədəbi əsərlərin də dilində rast gəlinir: *Zöhrəvi mahu müştəri dust elinin çavuşları* (Nəsimi).

¹ Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969, с. 52-53.

² Tülay Çulha. Karaycanın Kısa Söz Varlığı. Karayca-Türkçe Kısa Sözlük. İstanbul: 2006, s. 46.

³ Talat Tekin. Orhon Yazıtları. İstanbul: 1995, s.98.

⁴ Mahmud Kaşğarlı. “Divanü Lüğət-it Türk”. Çeviren Besim Atalay. Ankara: 2013, c.1, s.63.

⁵ Aptullah Battal. İbni-Mühənnə Luğati. 3. Baskı. Ankara: 1997, s.11.

⁶ Kenan Koç, Aybek Baynıyazov, Vehbi Başkaran. Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü. Ankara: 2003, s.52.

⁷ Toparlı Recep, Hanfi Vural, Recep Karaatlı. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara: 2003, s.11.

⁸ Talat Tekin. Orhon Yazıtları. İstanbul: 1995, s.53.

⁹ Hüseynəlizadə S.M. Azərbaycan dili əfşar şivəsinin lüğət tərkibi. (Nam.diss.) Bakı, 2004, s.23.

¹⁰ Ahmet Buran, Şerifə Oğraş. Elaziğ İli Ağızları. Elaziğ: 2003, s. 202.

Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdikdən sonra, *çavuş* sözü hərbi təmrin olaraq, tarixi milli söz kimi yenidən Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinə qayıtmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Şərqi Anadolu şivələrində də eyni üslubi çalarla müşhidə olunan *çavuş* (*çovuş*) (Çor.), *çōş* (Siv.), *çawōş* (*çawōş iki gün sorna bi haber göndermiş* (Erzc.)¹ sözü çağdaş türk ədəbi dilində tarixi mövqeyini bu günədək qoruyaraq hərbi rütbə bildirir. Hazırda Şərqi Anadolunun Erzurum vilayətinin Karayazı və Hınıs rayonlarının toponimiyasında Çavuşoğlu, Çavuş və Halilçavuş adlı bir neçə toponim qeydə alınmışdır.² *Eltəbər//təbərrik*-Naxçıvan qrupu şivələrində nadir tapılan və yüksək bir mövqeyi bildirən (Bir adamı yaxına qoymurdular, elə bil *təbərrik* saxlayrdılar (Nax.) bu söz Qərbi Azərbaycanın İrəvan, Üçkilsə, Vedi və Zəngibasar şivələrində də eyni semantik yüklə qeydə alınmışdır.³ Orxon yazılarının (*Taş [bark itgüçig]bunça bedizçiğ Tıygun Elteber kelü<r>ti.* (*Türbe ustalarını*), *bunca rəssam (və) heykəltaraşı Taygun Elteber gətirdi* və “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının dilində *teberrük* şəklində qeydə alınmış bu söz *el+təbər* (*el-yurd, təbər-ordunun başçısı deməkdir*) komponentlərinin birləşməsindən yaranmış mürəkkəb sözdür. Maraqlıdır ki, bu sözün birinci komponenti türk mənşəli *el* (xalq, yurd) mənasını, ikinci komponenti *təbər* fonosemantik baxımdan rus dilindəki *tabor*-qoşun, alay sözünü ifadə edir. Fikrimizcə, bu söz qədim türk sözü olub ordunun, elin başçısı deməkdir. *Ku//qu-səs*; Orxon yazılarında antroponim kimi qeydə alınmış olsa da, bu söz qədim türk dilində səs, bağırçı mənalarını ifadə etmişdir. Qədim abidələrin dilində olduğu kimi, bu söz Naxçıvan və Güneydə xalq dilində “*qu vursan qulaq tutular*” şəklində daşlaşıb qalmışdır. Son dövrlərdə dilimizdə səs-küy kimi işlənən mürəkkəb sözün komponenti olan *küy* sözü də *ku//qu* sözünün sonrakı variantıdır. Ehtimal olunur ki, istər Naxçıvan, istərsə də Güney dialektlərində daşlaşıb qalmış *k<q<g* səsdəyişimi ilə *quşvara//quşvara*-qulağa taxılan sırğa sözü də dilin sonrakı inkişaf dövrü ilə bağlı olub *qu* komponenti əsasında yaranmış leksik vahiddir. *Um//ummaq*-Bir şeyi könlündən keçirmək, istək, arzu bildirən *um,ummaq* sözü Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində eyni semantik yüklə paralel işlənən leksik vahiddir. Naxçıvanda “*uman yerdən küsəllər*” şəklində daşlaşıb qalmış bu söz ədəbi əsərlərin dilində də aktivliyini qoruyur: *Umdum nə verdi ki, küsəm nə verə, Mən belə dünyanınnəyindən küsüm?* (M.Araz.). *Bəşər nicat umur bayrağımızdan* (S.Rüstəm.). *Əvəzin oğlundan böyük şey ummağa haqqı var idi* (Ə.Vəliyev). Bu söz eynilə Güney Azərbaycan və Şərqi Anadoluda qeydə alınmış folklor nümunələrinin də dilində aktivliyini qoruyur. Naxçıvan qrupu şivələrində *umu-küsü* mürəkkəb sözün komponenti kimi də işlənən bu leksik vahidin *umsuq* (*arzusu boşə çıxmış*) variantına da rast gəlinir. Qədim qıpçaq abidələrinin dilində *umunc//umunc* (arzu, istək), *umsuluk* (arzu edilən bir

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: c.3-1983, s.446.

² Cemalmaz Efrasiyap. Erzurum İli Ağızları. Ankara: 1995, c.1, s. 40, 58, 63.

³ Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı: 2011, 365.

şey), *umsunmaq* (istəmək, arzulamaq) şəklində qeydə alınmış bu sözə M.Kağaridə və İbn Mühənnə “Lügətin”də *umdumak* variantına və *um* kökü əsasında *umduçu* (tamahkar) sözünə də rast gəlinir: –1.səs; 2.şan-şöhrət; Naxçıvan qrupu şivələrində hər iki semantik mənada işlənən bu söz həm də *əlim çatmur, ünüm yetmir* kimi, birləşmə şəklində də işlənir. Güney Azərbaycanın Sayınqala əfşar şivəsində bir neçə söz birləşməsinin tərkibində bəzən frazeoloji vahid kimi də işlənir: *ünnən düşmək* (qocalmaq), *günün qarəlsin, ünün kəsilsin*. Həmədan və Xorasan əfşarları arasında da bu leksik vahid aktiv mövqeyi ilə diqqəti cəlb edir: *üñ, ünnə* (səslə, çağır), *ünsüz* (tanınmayan, itkin) və Anadolu şivələrində (*ün/ünnü*-səs, şöhrət (Ter.), *ünne*-çağır (Bol.,Esk.), *ünnü*-şöhrətli (Sfb.), *ünnämək-çağırmaq; ünnəp duruyo* (Um.) omonimik səciyyə daşıyan bu sözə qədim abidələrin dilində daha çox rast gəlinir. “Dədə Qorqud”da “*ünüm anla, sözüm dinlə*”, şəklində işlənən bu sözə eynilə M.Kaşğarinin, qədim qıpçaq abidələrinin, o cümlədən “Kodeks kumanikus”un dilində *ün* (*ündet-çağır*), İbn Mühənnə “Lügəti”ndə də (*ündemek*) rast gəlinir. *Ürkmək/hürkmək*-qorxmaq; Qədim abidələrin dilində və Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadoluda (*ürkütmek* (Elaz.), da aktiv müşahidə olunan bu leksik vahidə “Dədə Qorqudun” da dilində rast gəlinir: Qorqudubən şematəsilə *ürküdən*. *Üşənmək*-çəkinmək, qorxmaq, şübhə etmək; A.B.Ercilasun Naxçıvan, Güney Azərbaycan şivələrində *üşənmək* – çəkinmək, qorxmaq, şübhə etmək anlamı ifadə edən bu sözün, Kars şivələrində *üşən* (Tm.) şəklində qeydə alınmış formasını “gücənmək” mənasında açıqlamışdır.¹ Klassik əsərlərin dilində də bu söz qorxmaq, çəkinmək mənasında işlənir: *Gülə əl sunmasın, ol kim tikənin-dən üşənin* (Nəsimi). *Tərşan*-xüsusi hörmətə layiq olan, əzizlənən insan. Naxçıvan qrupu şivələrində “*tərşan bəsləmək*” birləşməsi kimi daşlaşıb qalmış bu ifadənin kökləri ən qədim türk dövrünün tarixi yadigarı olaraq, dilimizin dialekt qatında qorunub saxlanmışdır. Orxon yazılarında ən yüksək rütbəli şəxslərə verilən Tarkan/Tərşan (çağdaş Türkiyə türkcəsində -Tarkan) adı XIV əsr Qızıl Orda xanlığında vergidən azad edilən və xüsusi ehtiram göstərilən şəxslərə deyilirdi². Mahmud Kaşğarinin “Divanü lüğət-it türk” əsərində də *tərşan*-islamdan öncə türklərə verilən ən yüksək ad kimi qiymətləndirilir. *Sav*-söz; Naxçıvan qrupu şivələrində *söz-sav* mürəkkəb sözün komponenti kimi daşlaşıb qalan “*sav*” sözü qədim türk abidələrinin də dilində eyni semantik anlamı ifadə etmişdir. Orxon kitabələrində v>b əvəzlənməsi ilə “*sab*” şəklində işlənən bu söz (*Tokuz Oğuz beğleri bodını, bu sabımın edgüti eşid katığdıtingla*) sonradan –çı leksik şəkilçisini qəbul etməklə “*savçı*” yəni, elçi, xəbər gətirən mənasına keçid almışdır. Bu söz bəzi tədqiqatlarda sonradan islamın gəlişi ilə tanrının sözünü yetirən, çatdıran “peyğəmbər, rəsul” sözünün qarşılığı olaraq işlənməyə

¹ Ahmet Bican Ercilasun. Kars İli Ağızları Ses Bilgisi. Ankara, 2002, s. 179.

² Hakkı Dursun Yıldız. Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi. İstanbul: 1992, s. 158.

başladığı qeyd olunur¹. **Yavıx**-yaxın; Hər üç bölgənin şivələrində ən aktiv leksik vahidlərdən biridir. Naxçıvanda (*Adama heş yavıx-lıx eləmir*), eləcə də Güneydə xalq arasında yaxın və səmimi olmaq mənasında işlənən bu söz Şərqi Anadolunun şivələrində öz əski semantikasını saxlamaqla yanaşı, bəzən *yö^ughu// yavuklu* (Tir.) nişanlı mənasında da işlənir. Orxon yazılarının dilində işlənən bu sözə (*Süciğ sabın, yumşak ağın arıp irak bodunğ ança yağutur ermiş. (Tatlı sözlərlə, yumşak ipeklilik kumaşlarla uzak(larda yaşayan) halkları öylece (kendilerine) yaklaştırırlar imiş²*), həm də bir çox digər qədim abidələrin dilində də rast gəlinir: *yağuk, yauk// yavuh// yavuk. yavuklat-yaxınlaşdırmaq, yavukrak*-daha yaxın³.

Dialekt leksikasında alınmaların yeri. Hər bir dilin lüğət tərkibinin inkişafında və zənginləşməsində həmin dilin daxili imkanları ilə bərabər alınma sözlər də çox önəmli rol oynayır. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində etnogenetik amillərin rolunu müəyyənləşdirmək üçün oğuz və qıpçaq, eyni zamanda digər türk boyları ilə bərabər yabançı dil ünsürlərinin paralel araşdırılması da mühüm amillərdən biri olub, umumtürk dialekt leksikasının, eyni zamanda tarixi dialektologiyanın öyrənilməsində çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatlardan aydın olur ki, Azərbaycan dialekt leksikasının tərkibində məhdud müşahidə olunan alınmalar bəzən Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində də öz izlərini qoymuşdur. Naxçıvan qrupu şivələrinin leksik qatında fars (*zir-nəlbəki, çarqat-yaylıq, kəc-əyri, bədnam-rüsvay, bevaris-övladsız, firıştə-coxbilmiş, xırda-xuruş, nindər, namxuda-maşaallah, irəd-iz, diraz//deraz-uzun, girdə-yumru, ahəstə-yavaş, hozu-kobud, sərt, əndazə-hədd, pərgar-düzən, ağış-qucaq, müşgül-çətin, zor, aqibat-son, xəta-yanlış, divanə-ağılsız, vasil olmaq-getmək*) və rus dilinə məxsus (*pəç-soba, şipion, nəçənnix*-ağa,) alınma sözlərə az da olsa rast gəldiyi kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində də bu tip alınmalara təsadüf edilməsi qonşu xalqlarla dillərarası müxtəlif səviyyəli tarixi əlaqələrin nəticəsi olaraq dildə təzahür edir. **Güney Azərbaycan.** *faş-açıq-aşkar, gərdan-boyun, xali-boş, xəyyat-dərzi, lailac-çarəsiz, sinn-yaş, ömür, abyar-suçu, çarqat-baş örtüsü, fer-soba, fərş-xalı, girdəkan-qoz, iştibah-yanlış, səhv, ləhzə-an, vaxt, nobar-ilk, zənanə-qadın* kimi, *dübarə-yenidən, xürd-narın.* **Şərqi Anadolu.** *genfit*-kağıza bükülmüş şəkər (Kar.), *istikan*-bardak, *bolğonik*-polkovnik, hərbi rütbə (Ter.), *nemsa*-alman (Çr.), *direj*-uzun boylu adam, *dığa*-müsləman olmayan oğlan uşağı, *rampa*-yoxuş, *rukat*-dəfə, *şahna*-xırman gözətçisi, *zimme*-qış, soyuq, *gamendar*-rus rəhbərlərinə verilən ad, *huleseyi*-nəticə, *lempe*-çıraq, *saldat*-əsgər (Arpç.), *pej*-divar içi soba, *zagon*-qanun, *gapısga* (*kapusta*)-kələm (Erzr.). Naxçıvan qrupu şivələrindən fərqli olaraq, Şərqi Anadolu şivələrində

¹Həsənlı-Qəribova Ş. XI-XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikası. Bakı: 2015, s.142.

²Talat Tekin. Orhon Yazıtları. İstanbul 2003, s.110.

³Yenə orada, s.34-35.

yunan və italyan dillərindən keçən *seko-palto*, *somi-çörək* (Elaz.) kimi sözlərə də rast gəlinir.

Azərbaycan və türk dillərinin dialekt qatından başqa dillərə keçmiş sözlər. XVI əsrdən XVIII əsrə qədər Səfəvilər dövrü Azərbaycan-türk tarixinin, eləcə də türk dilinin inkişafında mühüm bir dövrdür. Səfəvi xanədanında türk dilinə rəsmi ədəbi dil səviyyəsində göstərilən qayğı bu dövrdən başlayaraq türk dilinin fars dili üzərində təsirini daha da artırdı, nəticədə türk dilindən fars dilinə xeyli miqdarda sözlər daxil oldu. Bu dövr fars dilinə keçən *yüzbaşı*, *minbaşı*, *yayçı*, *ordubəyi* kimi hərbi terminlər üstünlük təşkil edirdisə, sonralar Azərbaycan və İran dillərinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində Azərbaycan dilinin ədəbi və dialekt qatına məxsus bir çox leksik vahidlər də bu dillərə keçmiş və hazırda işlənməkdədir: *sürmə-sorme*, *tülü-oğru*, *çimçəsmək-iyrənmək* (*be çindiş amədən*), *cılıqqa-celika*, *bacanaq-bacenaq*, *basdıx-bashuk*, *çuğul-çoqol*, *çiskin*, *bataq-batlaq*, *barıt-barut*. Müqayisəli tədqiqatlardan aydın olur ki, Azərbaycan dilinin ədəbi qatında, eləcə də Naxçıvan qrupu şivələrində mövcud bir çox dialekt sözləri müəyyən fonetik fərq ilə kürdcənin lüğət tərkibində yer alır.¹ Məsələn, Azərbaycan dilindəki *tökmək* feili müəyyən fonetik fərq ilə kürdcədə *teykə* şəklində, Naxçıvan və Güney Azərbaycan dialektlərində *balaca*, *kiçik* anlamında daha çox işlənən *çıqılı* sifəti hazırda Güney Azərbaycan ərazisində yerləşmiş kürdlər tərəfindən *çikola* və ya *çukə* şəklində işlənməkdədir. Türk dillərində, o cümlədən Naxçıvan qrupu şivələrində *səs*, *bağırıtı* bildirən kürdcəyə, hətta ermənicəyə keçən dialekt sözlərindən biri də *vəng//banq//bang//ban* (bağırıtı, səs) və ya *vəngildəmək* (*bağırmaq*) sözüdür ki, hazırda bu söz Naxçıvan qrupu şivələrində qədim semantik anlamında olduğu kimi qorunub saxlanmaqdadır: *-Nə vəngildəyirsən?-Banqır-banqır bağırırdı*. Azərbaycan dilinin dialekt leksikasından kürdcəyə keçən və Naxçıvan qrupu şivələrində işlənən *vəngildəmək* sözü Azərbaycan ədəbi dilindəki qışqırmaq, hayqırmaq və ya banlamaq sözünün ekvivalentidir. Qıpçaq türkcəsində *banır//banqır-bağırmaq*, *ban-qışqırmaq*, hayqırmaq sözünə qədim türk dillərində də rast gəlinir: *oylan ban sıytahı* (oğlan hayqıraraq ağladı). Güney Azərbaycan əfşarları arasında *ban* şəklində işlənən bu söz fars dilinə də keçmişdir. Ədəbi dildə bu sözə “*xoruzun səsi*, *xoruzun banlaması*” şəklində rast gəlinir: *Sanki xoruzun son banı xəncərdi soxuldu* (M.Şəhriyar). Azərbaycan ədəbi dilində *odur*, Naxçıvan qrupu şivələrində isə *odura//ödürə//odəy//oduxana* kimi variantlarda işlənən işarə əvəzliyi kürdcədə *o>a* səs fərqi ilə *adıra* şəklində işlənməkdədir. Ən qədim türk dilinin tarixi izlərini yaşadan Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Anadolu şivələrində daşlaşıb qalmış *hacat*, *kilit*,

¹Бакаев Ч.Х. ЯзыкАзербайджанских курдов. М.: Наука, 1965; Gülensoy T. Kürtcein Etimolojik Sözlüğü. Ankara: 1994; Saime Ünal Savi. Bir Kürt Ağzı Üzerinde Osmanlıca-Türkçe Denemesi. İstanbul: 1992; Şükürov R.Ə. Azərbaycan kürdlərinin dilində Azərbaycan alınmaları. (Nam.diss.) Bakı 1995.

kufe-küpə, vittik-bitiq, tullı-dolu, pollon-palan, ukuy-uyku, guzeran, giryan, genim, ehrimen, encam, sergerdan, sersam kimi bir çox sözlərin kürdcədə mövcud olması da türk dilinin təsir gücünü, eyni zamanda tarixi funksiyasını müəyyənləşdirmək imkanı yaradır.

İstər dialektoloji, istərsə də ədəbi dil araşdırmalarından məlum olur ki, müasir dövrdə kürdcənin lüğət tərkibində Azərbaycan dialektlərindəki fonetik fərqlərə müşahidə olunan Azərbaycan-türk mənşəli sözlər xeyli yer tutur. Azərbaycan dilinin bütün dialektləri ilə yanaşı, Naxçıvan qrupu şivələri üçün də xarakterik olan sait ($a > ə$, $a > o$, $ü > u$, $o > u$, $o > ə$, $ə > u$, $i > u$, $o > ö$) və samit ($q > x > ğ$, $u > ı$, $k > g$, $y > ğ$, $m > n$, $l > r$) səslərin əvəzlənməsi ilə kürdcədə işlənən çox saylı sözlərin türk dilinin leksik qatından götürüldüyü aydın görünür: *ortə, öti-ütü, musurman, k'uçə, k'əwşan, zahmət, bəydaq, olav, həwa, həwas, haçar, həlla-hələ, axa//aqa-ağa, axu-ağu (zəhər, acı), axur-axır, armanc-amac//qayə, məqsəd, baq//bağ bağlanmış çiçək dəstəsi, bağlam, göyün-könül, bəg-bəy*. Azərbaycan dili dialektlərinin kürdcə ilə müqayisəsi, sadəcə dialekt səviyyəsində deyil, ədəbi müstəvidə də həm fonetik, həm də leksik cəhətdən Azərbaycan-türk dilinin təsirini aydın şəkildə göstərir. Bu baxımdan çağdaş türk dillərində və Azərbaycan dilinin dialektlərində mövcud $a > o$, $a > ə$, $ü > i$, $ü > u$, $b > v$, $d > t$, $g > q$, $m > n$, $c > j > ç$, $p > f$, $p > v$, $v > y$ və başqa bu kimi səs keçidləri ilə mövcud olan leksik vahidlərin eyni fonosemantik tərkibdə kürdcənin lüğət tərkibində əsas yer tutması heç də təsadüfi deyil.

“Erməni dilində türk alınmaları” əsərinə istinad edən V.L.Qukasyanın yazdığına görə R.A.Açaryan XV-XIX əsrlər erməni yazılı mənbələrində 4200 türkiyə mütəyyən etmişdir.¹ Türk dilindən və türk dili vasitəsilə erməni dilinə keçən bu sözlərin əksəriyyəti müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə yanaşı, bu gün Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində paralel işlənən leksik vahidlərdir: *bəyati, başluğ, bək (bəy), boğ (biğ), biz (iyənə, çarıq bizi), biz-biz (tükləri biz-biz olmaq), bostan, bostançı, dabağ, talan, qaçağ, nal, ğələt (qələt, səhv, yanlış), ğapı (qapı), qız (ğız), yeası (yiyəsi), halal, haram, ağ, ağa, el, ilan, damğa, donqız*. Ə.Z.Abdullayev bir çox elmi tədqiqatlarda, o cümlədən “Ermənistan tarixi”, “Ermənistan coğrafiyası” kimi qədim erməni qaynakları hesab olunan yazılı mənbələrdə *arığ-arıq, göçkar//oçkar-erkək qoyun, ark//ark//arx, zer-yer, xakan-xaqan, ovçi-ovçu, tarxan-tərxan, elteber-eltəbər, zor, vəng//banq (vəngildəmək)* kimi çox sayda qədim türk sözlərinin işləndiyini göstərir². Mənbələrinin verdiyi bilgilərə görə erməni dilinin lüğət tərkibinin mühüm bir qatını türk mənşəli leksik vahidlər təşkil edir ki, tarixən Azərbaycan dilində işlək olan bu lüğəvi vahidlərin bir çoxu müasir dövrdə Naxçıvan,

¹ Гукасян Л.В. Исследования по истории Азербайджанского языка до письменного периода. «Советская тюркология», Баку: 1979, № 4, с.17.

² Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı 1992, s.264.

Güney Azərbaycan və Şərqi Anadoluda canlı danışıq dil faktı kimi qeydə alınmışdır¹. Erməni dilinin lüğət tərkibində yer alan *talus-təlis (kisə)*, *kuduğ-qidiyh (oğlaq)*, *mutal-motal* (pendiri saxlamaq üçün dəridən düzəldilmiş məişət əşyası), *tumağ-tumav* (qrip xəstəliyi, soyuqdəymə), *pasax-pasax* (çirk), *pulamağ-bulama* kimi dil vahidləri hər üç bölgənin şivələrində işlək olan, Azərbaycan dilinə məxsus dialektizimlərdir.

Dialekt leksikasında hibrid leksemlər və frazeologizmlər. Müxtəlif dillərə məxsus sözlər, eləcə də qrammatik və ya leksik şəkilçilərlə yaranmış bu kimi hibrid leksik vahidlərin yaranmasında həm söz kökləri, həm də şəkilçilər öz qrammatik funksiyasını qoruyur. Azərbaycan dilinin dillərarası inteqrasiyada tarixi funksiyasını müəyyənləşdirən belə dil faktlarına İber-Qafqaz dillərindən udin, ləzgi, saxur, gürcü, eyni zamanda ərəb, fars, rus dillərində rast gəlinir: **türk+fars:** *dar+keş(diydi)-darışqal* (Kük.), *çilə+keş*, *dəm+keş*, *həm+xana* (kirayədə yaşayan), *bala+xana* (Nax., GA., ŞA.); **fars+türk:** *çar+qat (örpək)*, *fəhm+siz*. Naxçıvan qrupu şivələrində mövcud komponentlərindən biri türk, digəri isə qrammatik quruluşuna görə fərqli dillərə aid sözlərin müxtəlif dillərin dialekt qatında yer alması faktı da görünür, tarixi proseslərdə xalqlararası siyasi mədəni inteqrasiyanın nəticəsidir. İran və Qafqazda yaşayan etnik qrupların dilinin lüğət fondunda yer alan *qoç*, *qoyun*, *şişək*, *toxlu*, *yapıncı*, *başmaq*, *yaşlıq*, *çuxa*, *qovurma*, *basdırma*, *dolma*, *şilə*, *aş*, *yemiş*, *bozbaş* kimi sözlərlə yanaşı, bəzən elə türk mənşəli sözlər də müəyyənləşdirilmişdir ki, onlar arxaikləşərək müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibindən çıxaraq dilin dialekt qatında yer almışdır. Maraqlı cəhətlərdən biri də, müasir Azərbaycan və fars dillərinin həm ədəbi, həm də dialekt qatında yer alan fars və türk dillərinin leksik vahidləri hər iki dildə paralelliyini qoruyaraq müştərək işlənməkdədir. Azərbaycan dilinin dialektlərində, o cümlədən Naxçıvan qrupu şivələrində fars və türk sözlərindən ibarət sinonimik cərgə yaradan belə müştərək leksik vahidlərin hər iki dildə paralel işlək durumu müasir mərhələdə dillərarası mədəni inteqrasiyasının tarixi nəticəsi kimi özünü göstərir. Türk və fars dillərinin tarixi inteqrasiyası nəticəsində eyni semantik yük daşıyan türk və fars sözləri hər iki dilin ədəbi qatında olduğu kimi, Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrində də sinonimik cərgə yaradaraq hər iki variantda işləkliyini qorumaqdadır: *dəli-divanə*, *qılığ-rəftar*, *örpək-çarqat*, *öyrəncəli-adətkərdə*, *ortak-şərik*, *pasanak//çirk-kəsavət*, *savqat-ərməğan*, *yaramaz-bədcins*, *şeytan*. Dil faktlarının dialektoloji müstəvidə müqayisəsi göstərir ki, qədim tarixi dil əlaqələrini üzə çıxarmaq üçün qonşu xalqların dilindəki mövcud paralellərin linqvistik tədqiqinin əhəmiyyəti çox böyükdür.

Dialekt leksikasında forma və məzmunca söz qrupları. Türk dillərinin və dialektlərinin müqayisəli tədqiqində ortaya çıxan maraqlı məsələlərdən biri də fonosemantik

¹Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М.: 1974, т. 1, т.2; Севортян Э.В. Тюркизмы у ранних армянских писателей.-Структура и история тюркских языков. М.: 1971.

cəhətdən bir-birinin eyni olan bir çox leksik vahidlərin bir dildə ədəbi dil, digərində isə dialekt səviyyəsində mövcud olması, bəzən isə omonimləşməyə və polisemiya doğru meyl etməsidir. **Omonimlər.** Dilçilikdə ən mürəkkəb problemlərdən biri olan omonimiya hadisəsi tarixi kateqoriyadır. Dilin eyni formalı bütün vahidləri morfem, söz, söz birləşmələri arasında omonimik münasibət vardır. Tədqiqatlarda qeyd olunduğu kimi, semasiologiyanın bir sıra məsələləri, xüsusən söz problemi onun mənası omonimlərlə çox sıx bağlıdır. Dialektoloji tədqiqatlar göstərir ki, dilin dialekt qatında üç və üçdən artıq üzvlü omonim cərgələr də vardır. Bir neçə üzvlü ismi omonim cərgələr dialekt və alınma sözlər hesabına, feillərdə isə çoxmənalı sözün mənacə ayrılma və işlənmə dərəcəsinə görə yaranır: *ləçək-1. gültün ləçəyi; 2. qadın baş örtüsü; göyərmək-1.üçümək, 2.cücərmək; 3.özündən çıxmaq; avand-1.parçanın üz tərəfi, 2.-uğur müvəffəqiyyət.*

Sinonimlər. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri və cümlələrdə bir-birini əvəz edə bilməyən sinonimlər eyni xüsusiyyətini dialektlərdə də əks etdirir. Naxçıvan qrupu şivələrində sinonim kimi işlənən bu kimi bir qrup dialekt sözləri həm türk, həm də başqa dillərdən keçən sözlərlə sinonimik cərgə yaradırsa (*qəzilləmək//həftinnəmək, qıtmur//xımur, törəli//layıxlı, yollu-yolaxlı//yerli yataxlı, durux-maq//dummaq, yeyin//çəpiy//ütüy, ufax//cınqılı//çıqqılı//dınqılı//xırdə, dilqır//həverim//qotemes, kəc//qıyqacı//yanperti, dadanmış–adət etmiş, deyinmək//mırdanmaq//qır-qır etmək//dır-dır etmək*) bir qrupu isə sırf dialekt sözlərindən ibarətdir: *gopçu//firıldax//həlləmçəlləm, tapı//cad//bəsmət, irabətti//layıxlı, yava//səmə//maymax.*

Antonimlər. Ədəbi dildə olduğu kimi, dialektlərdə də leksik və qrammatik olmaq üzrə iki yerə ayrılan antonimlər mövcuddur. Leksik antonimlər əksmənalı köklərdən formalaşdığı halda, qrammatik antonimlər də şəkilçilərin yaxud köməkçi nitq hissələrinin əks mənalılığı əsasında meydana gəlir. Azərbaycan dilinin digər dialektlərində olduğu kimi, Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində də bu tip antonimlər mövcuddur: *xəpdən–ustufca, qaynar–lilmar, donqar–şumal, donquldanmaq–kirimək, dolay–birdilimə, mağmun–zirək, bambılı–ağır, maymaq–gözüaçıq.* Maraqlı cəhət odur ki, Naxçıvan qrupu şivələrində leksik antonimlik frazeoloji birləşmələrdə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir: *düşüb-qalxmaq, aşağı-yuxarı ölçmək, gec-tez yola gəlmək, ağına-qarasına döşəmək* **Azərbaycan və türk dillərinin ədəbi və dialekt qatında çaprazlaşan ortaq leksik vahidlər.** Tarixi proseslər nəticəsində bir-birindən ayrı salınmış, çeşidli adlarla bir-birindən uzaq tutulan qədim türk boylarının eyni kökdən olduğunu və dil ortaqlığını təsdiq etmək üçün ilkin olaraq bu boyların dili üzərində müqayisəli dialektoloji tədqiqatların böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi aydın görünür.

Qolay//kolay. Azərbaycan dilinin Naxçıvan və Güney Azərbaycan dialektlərində istifadə üçün yararsız, pis anlamında işlənən *qolay* sözü, çağdaş Türkiyə türkcəsində isə *kolay*-yaxşı kimi əks semantik məna daşıyır. *Qolay//kolay* sözü XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalıların, o cümlədən Ə.Hüseynzadə və Ö.F.Nemanzadənin də

əsərlərinin dilində çağdaş türk dilindəki yaxşı semantik anlamında işlənmişdir: “Amma heç kəs demir ki, Buxaralılar, Altaylılar o sözləri köhnə imlaları ilə *qolay* anlarlar, *gərək dəyişilməsin*”.¹ **Subay.** Türkiyə türkcəsində hərbi rütbə, Azərbaycan türkcəsində isə evlənməmiş, ailə qurmayan anlamı ifadə edən bu söz Naxçıvan dialektində “subaylıq sultanlıqdır” ifadəsində “yüksək rütbə” anlamının müəyyən üslubi çalarlarını qoruyub saxlamışdır), *bekar* (Azərbaycan dilində işsiz, türk dilində isə evlənməmiş anlamını ifadə edən bu sözün hər iki türkcədə daxili mənasında eyni üslubi çalar “boşluq” ifadə olunur) kimi bir çox leksik vahidlər Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində zahirən fərqli söz təsiri bağışlasa da, hər iki sözün daxili mənasındakı üslubi paralellik diqqəti cəlb edir. **Nənni.** Naxçıvan qrupu şivələrində beşik sözünün dialekt variantı kimi qeyd alınmış bu sözün türk dilindəki *ninni*-uşaq yatarkən onun başında söylənən layla mənasını ifadə etməsi, görünür dilin sonrakı inkişafı ilə bağlı olub, polisemiyaya doğru meyilliyi ilə əlaqədardır: *Nenni derdik sallarduh, arada atarduh türkisini, sözünü, nennülərdik oğullarımızı* (Erzc.-Çay.). *Keşmişdə uşağı nənniyə qoyub yırqalıya-yırqalıya işimizi görərdix* (Nax.).

Dialekt leksikasında mövcud leksik vahidlərin struktur-semantik tipləri.

Struktur-semantik baxımından ədəbi dilə bənzəməsinə baxmayaraq, dialektlərin leksik qatı söz yaradıcılığı baxımından spesifik cəhətləri ilə ədəbi dildən fərqlənir. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin lügət tərkibində daha aktiv müşahidə olunan və ədəbi dildən fərqlənən kifayət qədər düzəltmə sözlərə və qrammatik formalara rast gəlinir. Ədəbi dildə olduğu kimi, hər üç bölgənin dialektlərində də yeni söz yaratma prosesi kök+şəkilçi, eyni zamanda ad+ad, ad+feil, feil+ad, feil+feil strukturu əsasında formalaşır.

-anak//ənək(-anax//ənax). Naxçıvan qrupu şivələrində *pas+anax*, *əs+ənax*, *toz+anax*, *biç+ənax*, *doğ+anax*, *tor+anax*, *dəy+ənax*, *döy+ənax*, *yığ+anax*, *süz+ənax*, *sız+anax* kimi sözlərdə yeni söz yartma imkanına malik olan bu şəkilçi Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində də eyni funksiyanı daşıyır. Türkiyə türkcəsində ədəbi dildə *-anak//enek* şəklində (*tut+anak*, *seç+enek*) şəklində işlənən bu şəkilçi Erzincanın Refahiye şivələrində *-enek//nah//nek* (*ek+enek*, *sağ+nah* (*sağ+anak*), *değ+nek* (*değə-nek*), Erzurumun Oltu şivələrində *-eneğ*-(*değ+eneğ*) variantlarında mövcud olmaqla, eyni zamanda qədim abidələrin, eləcə də “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində də *yığanak*, *degeneg* kimi sözlərdə təsadüf edilir.² *Altmış tutam gönderiñ nə ögərsən, mirdar kafər, qızılıq dəgənəgimcə gəlməz manə*.³ Başqa türk dillərində bu şəkilçiyə təsadüf olunmadığını yazan S.Cəfərov bu şəkilçinin mənşə etibarilə *-an//ən* və *-aq//ək* şəkilçilərinin birləşməsindən törədiyini və *-aq//ək* şəkilçi-

¹Nemanzadə Ö. F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1997, s.199.

²Muharrem Ergin. Dede Korkut Kitabı. c.1., Ankara, TDKY, 1997, s.441.

³Kitabi Dədə Qorqud. Bakı:1988, s. 43.

sinin feili sifətlərə qoşulan *-an//ən* şəkilçisini öz mənasından uzaqlaşdıraraq onunla birləşib yeni mənaya malik *-anak//ənək* şəkilçisini əmələ gətirdiyini göstərmişdir.¹¹ Lakin tədqiqatlar göstərir ki, bu şəkilçi Naxçıvan qrupu şivələrində (*Söz sözə çarpanaq, söz sözə özü, Yanğın söndürəndir, söz yanacağı. Çox tozanaq atını təmkin atınla keçdin. Dolular qırımlı, daşlar döyənək. Keçək dərələrin boğanağından, Keçək dolayların doğanağından* (M.Araz).², eləcə də ən qədim tarixi abidələrin dilində olduğu kimi, qıpçaq qrupu türk dillərində də eyni şəkildə işlənir: (*şığ+anak*–su kanalı, *şu+(k)anak*–çox da dərin olmayan çuxur (qaz.), *kab+anak*–dişləyən, qapan köpək, *teb+enek*–hücum edən heyvan, *kaç+anak* –qaçağan at).³ İstər qədim abidələrin, istərsə də Naxçıvan qrupu şivələrinin türk dilləri ilə müqayisəli tədqiqindən aydın olur ki, bu şəkilçiyə Azərbaycan dilinin dialektlərində olduğu kimi, çağdaş türk dillərindən xakas dilində də rast gəlinir: *köz+enek* (pəncərə).⁴ Bu söz eyni semantik yüklə Anadolunun Malatya bölgəsində *göz+enek*şəklində işlənir. Hər üç bölgənin şivələrində tarixi izlərini qoruyub saxlayan, müasir Azərbaycan ədəbi dilində o qədər də aktiv olmayan bu şəkilçinin müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində istənilən qədər aktiv olduğunu qeyd edən H.Mirzəzadə Bakı, Muğan qrupu şivələrində (*doğanaq, boğanaq, sağanaq*) də geniş şəkildə işləndiyini göstərir.⁵

–dar.qulluxdar– qulluqçu (Təb.), *işdar*–işə gedən heyvan, *havadar* – köməkçi, arxa, *dayaq*, *cindar*–cadu-pitəklə məşğul olan adam, *kirdar*–güc, qüvvət, taqət (Nax.) *bəhrədar*–bəhrəni yığıb xanlara, bəylərə verən adam (Rem.). Əsasən peşə bildirən bu şəkilçi bəzən ahəngə tabe olaraq [*–dər*] şəklində də işlənir: *–biləndər*–bilici (Qrç.). [*–dar*] şəkilçisi Güney Azərbaycan və Şərqi Anadoluda Naxçıvan qrupu şivələrinə nisbətən bir qədər zəif müşahidə olunur: *ləbədar*–baş geyimi, *ustandar*–vali, *irəhimdar*–ürəyi yumşaq (Təb., Mər. Str.), *iremdar*–falçı; -İsfəhanda *iremdar* döydü. Dedi men *irəmdaram* (İğd.).

Sintaktik üsulla yaranan sözlər. Azərbaycan dilinin dialektlərində sintaktik yolla yaranan sözlər müxtəlif formalarda özünü göstərir: 1. iki müxtəlif semantik yük daşıyan sözün birləşməsi; 2. ayrı – ayrı leksik vahidlərin yanaşı işlənməsi ilə mürəkkəb söz kimi formalaşan qoşa sözlərin iştirakı ilə. Ümumiyyətlə, ədəbi dildə olduğu kimi dialektlərdə də mürəkkəb sözlərin yaranma prosesi birinci və ya ikinci komponentinə dilin ədəbi və ya dialekt qatında olan sözlərin əlavəsi ilə yaranır ki, bu tip mürəkkəb sözlər hər üç bölgənin şivələri üçün xarakterikdir: *darməcal, darqursaq, alababat, alabula, ağızəmməz, ağızi. Naxçıvan. ərəşəti-mənşər-cəhənnəm, hərbə-qadağa-təhdid, dəvədişi*-toxumluq buğda (Qrç.), *qoduxayağı*-güclü axan suyun qarşısını

¹ Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960, s. 96.

² Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri. Bakı :2004, s. 7, 187, 196, 197.

³ Mustafa Öner. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, TDKY 1998, s.93.

⁴ Грамматика хакаского языка. Под редак. Н.А. Баскакова. М.Наука, 1975, s. 23.

⁵ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı: 1962, s.103.

kəsmək üçün ağacdan düzəldilmiş alət (Cəh.), *gözardı*-diqqətdən kənar, *tutqal*-isti qabları tutmaq üçün istifadə olunan parça (Çb.). **Güney Azərbaycan.** *üzüyola*, *başpa-paxlı*, *sarıqulax*-qeyrətsiz, *şırım-şəhrə*-yara, *üzgörmə*-həddini aşmaq (Miy., Təb.), *zədən-zədən*-parça-parça, *qarpuna-qarpuna-eşələnə-eşələnə*, *dıdır-dıdır-addım-addım*. **Şərqi Anadolu.** *qapbaca*-qapı baca, *ev sağabi*, *qaraqış*-dekabr ayının son günləri, *daşqalax*-daş yığını (Kar.).

Dissertasiyanın “*Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə morfoloji müqayisəsi*” adlı dördüncü fəslində isə Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərinin morfoloji xüsusiyyətləri müqayisə edilərək, bu dialektlərdə qorunub saxlanan türk dilinin ən qədim morfoloji xüsusiyyətləri şərh olunmuşdur. Ədəbi dildə olduğu kimi, dialektlərdə də türk dillərinin qədim tarixi morfoloji xüsusiyyətləri və sintaktik konstruksiyası əsaslı şəkildə mühafizə olunmaqdadır.

Əsas nitq hissələri. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri nitq hissələrinin təsnifatına görə türk dilinin vahid qrammatik strukturuna malik olsa da, dialektal cəhətdən özünəməxsus morfoloji xüsusiyyətlərinə görə ədəbi dildən fərqlənir. Bu fərq əsasən hal, mənsubiyyət və xəbərlilik kateqoriyalarında, eyni zamanda ədəbi dilin lügət tərkibində mövcud ayrı-ayrı nitq hissələrində qruplaşan leksik vahidlərin dialektlərdə sinonimi və ya dubleti olan dialektal vahidlərdə aydın görünür.

İsim. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində mövcud isimlər mənə və mənşəyinə görə maraqlı və rəngarəng olduğu kimi, struktur baxımından diqqəti cəlb edir. Naxçıvan (*şərit*-paltar asmaq üçün ip, *zir*-nəlbəki, *cıqqa*-gödəkcə), *Güney Azərbaycan* (*sırtov-pencək*, *oy-naxış*, *ləm*-taxta, *ləmə*-parıltı, *qurdax*-yer qurdu, *həpəlov*-od parçası) və Şərqi Anadolu (*bozcağ*-isitmək üçün yandırılan od (ocaq), (Erzc., Kem.), *dink*-dəyirman daşı, *garaqş*-gardaş, *kesmük*-buğdanın samandan ayrılan hissəsi (Erzc.), *çirdek*-balaca küp (Er.) şivələrində mövcud bu kimi orijinal leksik vahidlərlə yanaşı, hər üç bölgədə paralelliyini qoruyan leksemlər qrammatik cəhətdən müxtəlif nitq hissələrində qruplaşır.

Hal kateqoriyası. Naxçıvan qrupu şivələrində sait və samitlərin mövqeyinə görə müxtəlif şəkillərdə ortaya çıxan hal şəkilçilərinin bir qismi eyni fonetik formada həm Güney Azərbaycan, həm də Şərqi Anadolu şivələrində paralelliyini qorusa da, bəzən də bir qism şivələrdə bölgə spesifikasiyası ilə tam fərqli şəkildə müşahidə olunur. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, hər üç bölgənin şivələrində adlıq hal eyni formada olsa da, dialektal fərq əsasən yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarda müşahidə olunur.

Yiyəlik hal. Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, dialektlərdə də yiyəlik hal iki formada-müəyyən və qeyri müəyyən şəkildə müşahidə olunur. Azərbaycan dilində sait və samitlərin mövqeyinə görə *-in⁴*, *-nin⁴* kimi qrammatik formalarla ifadə olunan yiyəlik hal şəkilçisi Naxçıvan qrupu şivələrində bəzən ədəbi dildə olduğu kimi (*-in⁴*, *-nin⁴*) şəklində işlənsə də, bir çox hallarda saitlərin uzanması, səs düşümü və müxtəlif

səslərin əvəz olunması nəticəsində bölgələrə görə müxtəlif variantlarda (-*un/in*, *y*, –*üy/iy*, –*un*, –*yn/yün*), [*a*.; *u*.; *ə*.; *i*]:(*ā*, *ū*, *ē*, *ī*) kimi uzun səslərlə və sözlün sonunda [*ŋ*] səsi ilə ifadə olunan dörd variantlı (-*nuŋ/nüŋ/nuŋ/nüŋ*) kimi formaların hər biri Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində paralel şəkildə mövcuddur.

Naxçıvan qrupu.-*un/in/un/ün*; –*nun/nin/nun/nün*; *ağac+ın*, *çöl+ün*, *əl+in*, *suy+un* (Dəm., Max., Xan.); *ata+nın*, *dərə+nin*, *ordu+nun*, *sürü+nün* (Oğq., Diz., Ax., Tən., Biç). –*uy/iy/uy/üy*; –*nuŋ/nüŋ/nuŋ/nüŋ*. *ağac+ıy*, *çölün*, *əl+iŋ*, *suy+uy* (Kük., G.Qış.); *ata+nuŋ*, *dərə+nüŋ*, *ordu+nuŋ*, *sürü+nüŋ* (Xok., Kük., Gnz.). E.Əzizov Naxçıvan qrupu şivələrində yiyəlik halın mövcud (-*nuŋ/nüŋ/nuŋ/nüŋ*) olan bu şəklinin Ayrıım şivəsində [-*ıq*] şəklində müşahidə edildiyini göstərir: *arvadıq*, *məniŋq*, *onunq*, *mununq biziŋ*, *siziŋ*.¹–*un*; –*nun*. *ağac+un*, *çöl+un*, *əlun*; *ata+nun*, *dərə+nun*, *ordu+nun*, *sürü+nun* (Səd., Qar., Hyd., Əln., Xok.). –*n*: *ağacı:n*, *çöli:n*, *əl:n*, *suyu:n*, *ata:n*, *dərə:n*, *ordu:n*, *sürü:n* (Dəm., Max., Qab., Yur., Qıv., Pay., Vay., Nəz., Nax., Bul.).² **Güney Azərbaycan.**–*un/in/un/ün*; –*nun/nin/nun/nün*; *bağ+ın*, *el+in*, *yol+un*, *sürü+nün*, *göz+ün*; *sən+ın*, *tikan+ın* (Təb., Mər., Xoc., Srd., Znc.)–**in/n**. *əl+in*, *ata+n* (Drg., Qrb.); –*iy*; –*ıy/üy*:*dünən+iy*, *evlın+iy* (*keçər bu dünəniy iyaxçı*, *iyamani*. *Qedim Dərgəzdə hər evliniy çöldə əkini, dağda dovarı, bağda mivəsi, qələdə (kənddə) evi var idi* (Drg.), *İran+uy*, *süt+üy*.³

–*ıy/iy*. (*ınq/nq*); –*yn*; –*bağ+iŋ*, *el+iŋ*, *yol+iŋ* *göz+iŋ* (Boç., Ş.Tey., Slt.); *ata+yn* (Slt.), *tağlar+iyn*, *yal+iyn*. Ordubad rayonunun Kotam kəndində yiyəlik halda saitlə bitən isimlərdə [*n*] bitişdirici samitinin yerinə [*y*] (*buğdayın*, *ütüyün*) işləndiyi halda, Şahbuz rayonunun Gömür kəndində ahəngə tabe olmayan təkvariantlı –*nin* (*buğdanın*, *ütünün*), Əylis, Nüsütüs, Tivi kəndlərində –*ın* şəkilçisi –*un/ün* (*arabnun*, *dəftərun*, *xərmənün*), Kırna, Sirab şivələrində isə söz sonundakı sait səsin uzanması və [*n*] səsinin (*araba:n*, *bolta:n*, *ütü:n*, *də-və:n*) qəbul etməklə işlənir. Naxçıvan qrupu şivələrində yiyəlik halın bu forması eynilə Şərqi Anadolunun Erzurum şivələri üçün də xarakterikdir: *baltayın*, *seniy*, *arhayın*, *emrun*.⁴ Kırna və Sirab şivələri ilə yanaşı, Naxçıvanın bir çox bölgələrində də saitlə bitən isimlərdə yiyəlik halda səs düşümü nəticəsində uzanma yaranır, *buğda:n*, *iyən:n*, *ütü:n* (Max., Düd.), bir qrup şivələrdə isə yenə təkvariantlı –*un* (*ağacın*, *çölün* (Səd., Qağ., Gənz.) –*nun* (*buğdanun*, *iyənün*, *ütünün*) (Hey., Qar., Səd.), bəzi bölgələrdə isə –*nuŋ* (*buğdanuŋ*, *iyənunuŋ*, *ütünüŋ*) (G.Qış., Şad., Cəh.), *ağacıŋ*, *qoyunuŋ*, *çölün* (Kük., Cəh.), şəklində işlənir.⁵ Yiyəlik halda Naxçıvan qrupu şivələrində samitlə bitən isimlərin yiyəlik hal formasını ədəbi

¹ Əzizov E. Azərbaycan dilində morfoloji dialekt əlamətlərinin yaranması. Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri. Elmi əsərlərin mövzu məcmuəsi. Bakı:1986, s. 30.

² Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası. AMEA Nəsimi adına Dİ. Bakı: 2015, s.65-66.

³ Cavad Heyət. Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. Bakı: 2011, kitab 2, s. 42.

⁴ Cemalmaz Efrasiyap. Erzurum İli Ağızları. Ankara: 1995, c.1, s.276.

⁵ Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası. Bakı: 2015, s. 31.

dildən fərqləndirən *-in//un//ün* forması eynilə Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində mövcuddur. Ordubad rayonun Kotam kənd və Sədərək şivələri üçün xarakterik olan *-y*, *-iy//iy* yiyəlik hal şəkilçisi Güney Azərbaycanın Savə, Qum və Ərakda yaşayan xalqların dilində, həmçinin Əbiverdi şivəsində eyni formada işlənir: *səniy*, *oniy*, *siziny*, *olləriniy* (Əbv.). *Səniy sitiy əmə divdə alur bac* (Xal.), *Geçer bu dünyəniy iyaxci, iyamani*. Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrində olduğu kimi, Şərqi Anadolu şivələrində də qeyri-müəyyən yiyəlik hal eyni şəkildə müşahidə olunur: *-Babam evi, evim altı* (Erzc.–Kəm., Dog., Ker., Apç.). Qeyri müəyyən yiyəlik hal Güney Azərbaycanın Sunğur şivəsi üçün daha xarakterikdir: *kəşi ivi, əlim barmağı*.

-u. Güney Azərbaycanın Sunğur və Əbiverdi şivəsi üçün xarakterik olan *[-u]* təkvariantlı yiyəlik şəkilçisi *[n]* səsdüşümü ilə mövcuddur: *sənu-sənin*, *unu-onun*, *sizusizin*, *ularu-onların*. Naxçıvan qrupu və Güney Azərbaycan şivələrində II şəxsin təkində mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş isimlər hallanırkən yiyəlik hal *-vin//vin//vun//vün* şəklində işlənir: *anavın, dərdivin, oduvun, sözüvün* (Nax., Pay., Cəh., Qıv., Kül., Bad.). Bu forma eyni ilə həm Güney Azərbaycan (*Ürəyivin başı yansın. Gözüvün nuri qaralması, Saçuvun tükü üzivə düşsə, bil ki, qonağın gələcək. Sağ əlvin içi qaşınanada əlivə pul gələcək* (Təb.) öz mövqeyini qoruyur. **Şərqi Anadolu.** Naxçıvan qrupu şivələrində yiyəlik halın mövcud formaları ilə yanaşı, Şərqi Anadolu şivələrində bəzən yiyəlik halın *-en//ən* kimi fərqli variantları da müşahidə olunur. Naxçıvanın Yurdçu, Qıvraq, Qaracüq, Şəkərabad şivələrində səsdüşümü nəticəsində yiyəlik halda burunda tələffüz olunan (*a:n*, *ü:n*) uzun saitlər Şərqi Anadolunun Erzincan bölgəsinin Kemaliye, Başpınar, Subaşı, Kars, Erzurumun Çoruhboyu və Oltu şivələri üçün də xarakterikdir: *başən//başən, gardaşan, Garnân mi ağriyi? Gardaşan geldi mi?*

Şərqi Anadolunun bəzi şivələrində yiyəlik halın *-n//en//elen//nen//yn //yin//un//ğun* variantları da müşahidə olunur. *Yusufilen-Yusufilenin* (Oğzk., Tşk.), *gecən* (Ol-Tşg.), *köwinen-köyün* (Cşk., Söy.), *çermiğün* (Eyl.), *senəyn* (Soğ., Olt.), *seniyn* (Şnk., Olt.), *çayən-çayın* (Kmh., Doğ.), *öğdenən-önün* (Çay., Krk.), *arlıayın* (Kuş., Kir., Trt.), *senən* (Umd., Kmy., Şnk.). Şərqi Anadolu şivələrində yiyəlik halı Naxçıvan qrupu şivələrindən fərqləndirən daha bir forma mövcuddur: *-m;geinimim-gəlinimin* (Tut., Tşp.).

Yönlük hal. Naxçıvan şivələrində yönlük halın ədəbi dildən müxtəlif fərqli formaları müşahidə olunur. Yönlük halda sözün sonundakı *[n]*, *[q//ğ]*, *[k/x]* səsdüşümü nəticəsində bəzi şivələrdə sait səsin uzun tələffüzü yaranırsa (*dayua:*, *nəvə:*, *qonşa:*, *çərə:*, *alcə:*, *torpa:*, *ota:*) (Səd., Kər., Tum., Ərf., Mil.) bəzi şivələrdə, *-ua*, *-üə* diftonqları (*dayua*, *nəvua*, *qonşua*, *güzgüə*) (Nax., Bis., Tiv.), bəzi şivələrdə *η*–*ηa*–*ηə* forması (*dayıηa*, *nəvəηə*, *qonşuηa*, *güzgüηə*) (Kük., Q.Qış.,Gnz.), bəzi şivələrdə isə *[n]*bitişdirici samitinin əvəzinə *[v]* səsinin işlənməsi (*dayıva*, *nəvəvə*, *qonşuva*, *güzgüvə*) (Şad., Səl., Şah., Vay., Şix., Bul.) müşahidə olunur ki, bu xüsusiyyətlər həm Güney Azərbaycan, həm də Anadolu şivələri üçün xarakterikdir. *Həyativə gəlin gəlsin.*

Xeyir qabağıva çıxsın. İnanma dostuva, saman təpər postuva. Üzünvə gün doğmasın, ürəyivə ox batsın (Təb., Yek.). Lakin bəzi hallarda Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində yönlük halın Naxçıvan qrupu şivələrindən tam fərqli formaları müşahidə olunur. Bu xüsusiyyət Güney Azərbaycanda xalacaların dilində öz spesifik fərqli forması ilə diqqəti cəlb edir. Xalacaların dilində sözün sonundakı sonor [n] səsinin [y] ilə dəyişməsi nəticəsində yönlük hal -yə (*Siyə çatma, məyə tə yatma nəngər və ya Mən o sən varmez bi əhd u peyman, Mən o sən İranıy dərdiyə dərman*, bəzi hallarda isə -q, -qa//qə//ka//kə//gə) (Əgər suqə kərəşdü vardı çeygə. Çəkəm təşqər tekəm kamı kineykə. Onu bi hoqça yulduzqa tikəm mən, Fələk çərxidə ta yerlə çəkəm mən. Eşəkə hünən hartın kərməz) şəklində işlənir. Xalacaların dilində yönlük halın daha bir maraqlı -ça forması mövcuddur. *Hatu hat yanıça vayqan, həm rang olmaqa həm-xu olur.* Güney Azərbaycan Xorasan türklərinin dilində yönlük halın -a//ya və-qa//qə//gə variantları da müşahidə olunur: *yuxıqqa, kişigə.* Təbriz dialektində əsasən -a//ə, -ya//yə ilə ifadə olunan yönlük hal saitlə bitən sözlərdə bəzi hallarda təkvariantlı -yə şəkilçisi ilə işlənir ki, (*quziyə, bağçıyə*) bu formalar eynilə Şərqi Anadolu şivələrində də özünü göstərir. Şərqi Anadolu şivələrində Azərbaycan ədəbi dilindən bir o qədər də fərqlənməyən yönlük hal Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi -a//ə, -ya//yə şəklində işlənsə də (*anama, oğluna, babana, gelinə, cariyeye* (Elaz.), *buraya, hocaya, gahveye, kimseye* (Er. Çor.), lakin bəzi hallarda Anadolunun bir qisim bölgələrində yönlük hal fərqli formalarda müşahidə olunur. Bu fərq Kırşehir bölgəsində bəzi əvəzliliklərdən sonra [n] sonor səsinin [ŋ]-yə çevrilməsi, eyni zamanda [n] səs artımı və [aa, ua, oa, ia, ie] diftonqlaşması ilə müşahidə olunursa (*yere, eve, ata, asgere, qarşıya, dünyaya, içəriyə, yanına, önünə, sanğa, bənğa, senğe, sanğa, onğa, baa didilər, çocua vurdular, oa yazdı, ısta varmuşlar, tetie bastıydım, o yanna* (Kır.), Erzincan və Erzurum şivələrində +^on, -*än//ən* və son saitin uzanması ilə müşahidə olunur (*dişən, qurbanən, cigerən-ciyərinə, yolən-yoluna, evən, işən, başən* (Kem. Bşp., Sub.). Erzurum bölgəsinin bəzi şivələri üçün əsasən -a//e, -ya//ye (*garşıye, yoçıye* –(Şen., Olt.) *burıye, şosıye* –(Bağ.), *gülməy* –*Suy.*, *burıya, orıya* (Byk., Dlb.), *halğıya* –(Yuk., Y.Kar.), *gülbeye* (Pars.), *baş+än gardaş+än, garn+än* (Kem., Bşp., Sub.), *gurban+ən, diş+en, baş+en* (Akd.) formaları xarakterik olsa da, bəzi şivələrində isə yönlük hal şəxs əvəzliliklərində fərqli formalarda müşahidə olunur. *behen–məna, sehən – sene, been – məna, seen – səna, baa – məna, bana – məna, sana – səna, nee – nəyə.*

Təsirlik hal. Naxçıvan qrupu şivələrində təsirlik halın ədəbi dildən fərqli xüsusiyyətləri sait və şamitlə bitən sözlərdə olduğu kimi, I və II şəxsin təkində özünü göstərir ki, bu fərq Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin müqayisəsində müəyyən paralellərlə müşahidə olunur: *məni//məyi//məi, səni//səyi//səi.* Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində saitlə bitən ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlər -*ni//ni//nu//nü*, [n] bitişdirici samitinin [v] ilə əvəzlənməsi -*vi//vi//vu//vü*, -*ni//ni//nu//nü*, təkvariantlı [u] samiti ilə bitənlər isə [v, y] səs düşümü ilə uzanma və təkvariantlı [u] səsi [n]samitinin [y] variantı ilə müşahidə olunur:

dədvi//dədəyi, söziivü//söziyü, adıvı//adıy. Naxçıvan qrupu şivələrində *-i//i//u//ü; -ni//ni//nu//nü* təsirlik hal şəkilçilərinin bu variantlarının Güney Azərbaycan dialektləri ilə paralellik təşkil etməsinə baxmayaraq, bir çox hallarda fərqliliyi ilə də diqqəti cəlb edir. Bu fərq əsasən xalac türkcəsində *[-i:]* və *[-i]* şəklində özünü göstərir: *-Səniiy sitüiyəmə divdə alur bac, Fil ağzidə tekər soqsurmese ac. -Sənin südüni əmən divdən bac alar, yumruğu ilə filin ağzındakı dişi tökər. İran turpaqi düşmənlər yeri dəq, Vətən sevməqlə yurte həridəq.* Əbiverdi şivəsində *-ini,-ni* (*atini, qardaşını, qızeni*) şəklində müşahidə olunan təsirlik hal, Naxçıvan qrupu şivələrində (*-ni⁴,-vi⁴*), Təbriz dialektində isə iki və üç variantlı *-i//i, -ni//ni,-vi//vi//vü* şəklində müşahidə olunur: *Meyitivi yerə salıp üstündə vaxsey deyim.Üzvü mürdəşir yusun.* Xorasan türklərinin dilində və Xoca şivəsində mövcud təsirlik hal şəkilçisi əsasən Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi işlənir: *Əlacın tapammadin* (Təb.).

Şərqi Anadolu şivələrinin bir qisminə təsirlik hal Azərbaycan dilində olduğu kimi *-i//i//u//ü* şəkilçiləri, bir qisminə isə daha fərqli formalarda müşahidə olunur. Şərqi Anadolunun Erzincan vilayəti şivələrində sait və ya samitin mövqeyinə görə təsirlik hal şəkilçisi yalnız bir formada *-i//ni//yi* şəklində işlənir. Naxçıvanın Səderək bölgəsində olduğu kimi (*ayıyı, dəyəyi, nəneyi, babayı, arıyı, cücüyü*), Erzincan şivələrində də saitlə bitən sözlərdə [n] bitişdirici samitin yerini [y] səsinə verməsi nəticəsində təsirlik hal *-i//yi* şəklində özünü göstərir: *hacıy* (Kem.), *arabayı, ovayı, uni, suyi* (İlç., Arm.), *havayı, aħurini* (Ağç., Erzç.). İzmir vilayəti şivələrində təsirlik hal şəkilçisi daha fərqli və orijinal şəkildə, [a] səsi ilə müşahidə olunur: *Bədədin gapısına(i) gəna Gənc Osman aştı, Yonan kəfirlərin təpgili saştı. Kəlləsi goltı⁵unda yedi gün dövüştü, Şeyitlər bayrağına(i) gəna aştı Gənc Osman aştı, Yonan kəfirlərin təpgili şaştı.* Erzurum bölgəsi şivələrində isə təsirlik hal *-unu* (*etməğunu* (Tut., Söğ.), *-une* (*çohlarune* (Olt.,Tpk.), *-ini//ni* (*adını, burnını//burnini-* (Sub., Çat., Şen.), *-si* (*onisi-* Gül., Sub.) kimi müxtəlif formalarda müşahidə olunur. Erzurum bölgəsi şivələrinin bir qisminə təsirlik hal şəkilçisi bəzən yiyəlik halda olduğu kimi *-n, -an//en* şəkilçisi ilə də ifadə olunur: *gardaşān, gızān, evēn, kölēn, bacān, guzān.*

Yerlik hal. Naxçıvan qrupu şivələrində yerlik hal şəkilçisi ədəbi dildə olduğu kimi əsasən *-da//də* şəkilçisi ilə işlənsə də (*üsdə-üstündə, yanda-yanında*), bəzi şivələrdə assimilyasiya nəticəsində sonu [z] zəvi ilə bitən isimlərdə *-da//də* əvəzinə yerlik halın *-za//zə* şəklinə də rast gəlinir: (*yazza, öküzə, qalxoza; Oğlum qal-xozza işdir. Öküzə iki buynuz olur.* (Aza., Bis., Sir.). Yerlik halın (*-da//də*) bu xüsusiyyəti eyni ilə Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində müşahidə olunsada, bəzən bölgələrə görə müəyyən cəhətdən fərqlənir. Bu fərq Güney Azərbaycanın Təbriz dialektində *-ta//tə, otaxta, buxaxta, səbətə*, xalacın dilində *-ça//çə* (*İrança bii tayifə xələc ya xələc atıça Qum, Ərak, Təfriş və Savə haarısıça tiriilik yətəyuollar ki, təqribən uon səkkiz min nəfər olıllar və qırq bişə bahuqça yuorıyollar. Gölçə suna qaz olur*), Sunğur şivəsində isə assimilyasiya nəticəsində sadəcə incə saitlə *-də//nə* (*əlinnə, ivdə, burdə*) şəklində olur. Şərqi Anadolu və Güney Azərbaycanda qeyd edilmiş bu nadir xüsusiyyətlər

Naxçıvan qrupu şivələrində nəzərə çarpmasa da, Naxçıvanda mövcud yerlik hal şəkilçisi *-da//də* Şərqi Anadolunun Erzurum şivələrində bəzi hallarda *d>t* əvəzlənməsi ilə *-ta//te//de*, xüsusilə, Anadolunun Osmanlı tatar şivəsində (*ızakta, pıçıkta, vağıtta, başta, bacide, güzide*) şəklində müşahidə olunur.

Çıxışlıq hal. Çıxışlıq halın ədəbi dildəki mövcud *-dan//dən* forması Naxçıvan qrupu şivələrində *-dan//dən, -zan//zən, -nan//nən*, Güney Azərbaycan *-tan//tən, -nan//nən, -da//də-dan//dən* (Sözün yoxdu, amma beş tımən yadın-nan çıxmasın. *Pul borc verən adam tay naçarlıxdan beş tıməni verib o yerdən çıxdı* (Təb.) və Şərqi Anadolu şivələrində isə *-dan//ten, -nan//nen, -da//te* (*Bi adamnan görülmez bu iş*) şəklində işlənir (Erzc.). Güney Azərbaycanın Xorasan dialektində *-dan//dən* (*kaldən, gezden, mundən*) şəklində işlənən çıxışlıq hal, sunğur türklərinin dilində [n] səsinin düşümü ilə yerlik halda olduğu kimi, *-da//də* (*ivdə, güvəydə, ürəydə*, Təbriz dialektində *-dan//dən, -tan//tən, -nan//nən* (*sudan, dufardan, bağdan, allahtan, bulaxtan günnən, əlimnən*), xalacaların dilində *-qa* (*Tülkiqa haydlar şahedun keme, haydı qudrüqum*) şəklində işlənərkədir. Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrində olduğu kimi, çıxışlıq halın *-nan//nen* variantları Şərqi Anadolu şivələrində də eyni şəkildə müşahidə olunmaqla (*bennen, sennen, şunnan*), Erzurum və Erzincan şivələrində əski Anadolu türkcəsində olduğu kimi (+y *-inan*) *-lan//len//ilen//inan* şəklində daha aktivdir: *köleyinnen, ağayınnan, onnarınnan, ağayınn* (İsp., Ovc.). Çıxışlıq halın *-da//de* forması Güney Azərbaycanın sunğur şivəsində olduğu kimi, Şərqi Anadolunun da bəzi şivələrində təsbit edilmişdir. Erzurumun Yuxarı Aras şivələrinin güney qismində çıxışlıq hal bəzən *-de* şəklində müşahidə olunur: *elde, esqide, bizde, derebege* (Tşb., Soy., Akç.). **Naxçıvan.** *Maşınnan gessən, Culfanın Bənəniyar kəndinə birdən bi sətədx yoldi.* **Güney Azərbaycan.** *Qıblasinnən çönmüyan, Namzunnan doymuşam, Allah adamı ol, şeytannan qorxma* (Təb.) **Şərqi Anadolu.** *Bunnarı gelir döğir, bu atları ellerinnen alıllar* (Kar.).

Sifət. Hər üç bölgənin şivələrində mövcud sifətlərin əksəriyyəti həm semantik, həm də fonetik cəhətdən Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi işlənsə də, bəzən struktur baxımdan ədəbi dillə eyni olan sifətlərin əksəriyyəti həm fonetik, həm də leksik semantik cəhətdən ədəbi dildən fərqlənir. Lakin hər üç bölgənin şivələrində bəzən elə sadə sifətlərə rast gəlinir ki, bu sifətlər ədəbi dildə işlənmir. **Naxçıvan.** *tırsıx-qorxaq, yey//yeyin-cəld, lələyün-acgöz, danqa-kobud, sərt, kahıl//kahal-diqqətsiz, süst, todar-hamar olmayan*(Qd.), *gidi-fani, boş, beytin//behtin-mənasız, don-quli//donqulu-dəyərsiz, saxta, xirmix-çoxbilmiş, hiyləgər, beca-nahaq, haqsız, cürə-xırda, kiçik, həlim-xoşxasiyyət, bambılı-yüngül xasiyyətli, zəvək-yersiz və çox danışan, çimçavad //vasvası-həddən çox təmizlik düşkünü olan, ceydx-arıq, uzun* (Cul., Şah.), *karkün-yararlı, işə yarayan, ütix¹-bacarıqlı*, (Ord., Nax.), *dürrex¹-arıq, biləndər-bilikli, simələk-kəm, az, sōxa-yiyərsiz, tırxəş-gücsüz, töxmərəx¹-gödək, heravat-uca, böyük*(Diz.), *beytaş-sahibsiz* (Sir.). **Güney Azərbaycan.** *Qarınpa-yeyimcil, cümbüşlü-nadinc, çilis-xəsis, çimcızdix-yağlı, dilqur-şəxsiyyətiz, nəverim-dəyərsiz, donqulu-saxta, tuli-sırtıq*

üryan-çılpaq, şırtı-səliqəsiz, arı-təmiz, öt-kəm-kəsərli, iraq-gen-uzaq, tiringəc-oynağan, yehin-cəld, qıvqacı-əyri. Şərqi Anadolu. Yalavuz-yalnız, yavşah-çox danışan, yaltaq, yeğın-çevik, güclü, yepelek-incə, narın, yömsüz-uğursuz, zağal-tənbəl, zağar-cılız, zibidi-başıboş (Elaz.), çanqal-zəif, çavduruğ-düşüncəsiz (Kay.), alağaz-başıboş, mindar-murdar (Çor.), şoğ-şux, gızman-böyük, sünepə-miskin (Ter., Er.), halhal-naxışlı, isbaha-doğru (Tm.), gelbi-yüksək, uca (Ter.). Azərbaycan ədəbi dilində rast gəlinməyən, bu tip sadə sifətlərin bir çoxu Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində paralel işlənəkdədir.

Say. Hər üç bölgənin şivələrində sayları ədəbi dildən fərqləndirən əsas əlamət fonetik fərqlərdir. Miqdar saylarının bir qisminə baş verən səsdüşümü hadisəsinin (*bi*), sıra saylarında isə *-ıncı/ıncı/uncu/üncü* şəkilçiləri və onun *-ıncı/imci/umcu //ümcü* variantları eyni ilə həm Güney Azərbaycan, həm də Şərqi Anadolu şivələrində işlənir: *üçümcü, dördümcü* (Xor., İnl). Şərqi Anadolu şivələrində sıra say şəkilçilərini Naxçıvan qrupu şivələrindən fərqləndirən *-ence/ince/unce/ıncı/ınci* variantları da müşahidə olunur: *birence* (Ol.-Taş., Dum.), *birince* (Kav.), *dogguzıncı* (Sır., Tşğ.), *dohuzıncı* (Trt., Sır.), *zırıncı-sonuncu* (Yzp.). Sayların müqayisəsində Naxçıvan qrupu şivələrini Şərqi Anadolu şivələrindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri Azərbaycan dilində təkrar olunaraq mürəkkəb söz əmələ gətirən sadə sayların (*bir-bir, üç-üç*) Şərqi Anadolu şivələrində *-ar//er, -şar//şer* şəkilçiləri ilə düzəlməsidir: *birer, ikişer, seggizer, yitişer* (Erz.). Naxçıvan qrupu şivələrində mövcud *biraz, xeyləyh/xeylax, biçox, biqədar, okqədən(m)* kimi qeyri müəyyən saylar eynilə Güney Azərbaycan və Anadolu şivələrində müşahidə olunur: *birez, biçoş, biqaç, bitahım*.

Əvəzlilik. Naxçıvan qrupu şivələrində müəyyən fonetik formalarda işlənən əvəzlilər özünəməxsus səciyyəvi cəhətləri ilə digər nitq hissələrindən fərqlənir. İlk növbədə öz tarixi etnolingvistik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan bəzi əvəzlilərin paralelləri müasir türk dillərində eyni şəkildə işlənəkdədir: *bıdıxana-budur, bıdı-bu; u-o (III şəxsin tək), minı-bunu, unnar-onlar, munda-bunda* (Nax.), *munda, muna* (Kırım tat.). Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində işlənən əvəzlilərdə hər yörənin özünəməxsus bəzi səciyyəvi cəhətləri ortaya çıxır. Dialektlərdə mövcud əvəzlilərin ədəbi dildən fərqli cəhətləri əsasən fonetik baxımdan müşahidə olunsa da, bəzən bu əvəzlilərin ədəbi dildə işlənməyən leksik formalarına da rast gəlinir. Təbriz dialektində *öz, özünə* qayıdış əvəzliyinin *bilə, biləvə*, Şərqi Anadolu şivələrində isə *kendi/gəndi* formasında işlənməsi spesifik dialekt faktı olaraq diqqəti cəlb edir. **Şəxs əvəzliləri.** Naxçıvan, Güney Azərbaycan, Şərqi Anadolu şivələrində şəxs əvəzlilərini ədəbi dildən fərqləndirən əsas cəhət bu əvəzlilərin hallanmasında özünü göstərir. **Naxçıvan.** Naxçıvan qrupu şivələrində yiyəlik halda *mənim//mə:m, sənin//sən://sə:n, onun//u:n//unun, onların//olların//ulların//unnarın*, yönlük halda *mənə//mə://mə:, sənə//sa://saşa, ona//o^a//una, onlara//ollara//ullara//unnara*, təsirlik haldə *məni//mə:ⁱ//mana, səni//sə:ⁱ//səyi, onu//uni//ular* ikimi variantlarda müşahidə olunan şəxs əvəzliləri Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində bəzi

məqamlarda fərqli formalarda təsbit edilmişdir. Güney Azərbaycan dialektlərində şəxs əvəzlilikləri bəzən səs düşümü və ya səs artımı ilə müşahidə olunur. Naxçıvan qrupu şivələrində I şəxsin təki *mən* Güney Azərbaycanda yaşayan qaşqayların dilində *bən*, Qoçan, Dərgəz şivəsində *min*, I və II şəxsin cəmi *bis*, Şirvanda isə *bus* və *sis* (siz), Sunğur şivəsində I, II və III şəxsin təki *mə* (*mən*), *sə* (*sən*), *u* (*o*), II şəxsin cəmi isə *olar* (*onlar*) şəklində işlənir. Sunğur və Əbiverdi şivələrində adlıq halda olduğu kimi, yiyəlik halda şəxs əvəzliliklərində *mövcud* (*sənu-sənin*, *unu-onun*, *sizu-sizin*, *ularu-onlrun*) fərq diqqəti cəlb edir: *Səni qulluqiyə ərz edim. Mənim, səniyə, onıya, bizem, siziny, ollərinə* (Əbv.), *səniyə* (Xal.). Tədqiqatlar göstərir ki, Naxçıvan, Güney Azərbaycan (*min-mən*, *biz-bis//bus*, *siz-sis* və Şərqi Anadolu şivələrində bəzən fonetik fərqlərlə müşahidə olunan *mən*, *sən*, *o*, *biz*, *siz*, *onlar* şəxs əvəzlilikləri hər üç bölgənin şivələrində daha çox hal şəkildə qəbul etdiyi zaman ədəbi dildən fərqlənir. Şərqi Anadolu şivələrində *ben*, *sen*, *o*, *biz*, *siz*, *onnar* kimi işlənən şəxs əvəzliliklərindəki fərq yiyəlik, yönük və təsirlik halda müşahidə olunur. Erzurum şivələrində yiyəlik halda *Bahen*, *been*, *sehen*, *seen*, *senin* (Erz.), yönük halda *mā*, *sene* (Ay.), təsirlik halda isə *been*, *seen*, *baa*, *saa*, *bana*, *sana* (Erz.), *maşa* şəklində işlənir. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində şəxs əvəzlilikləri hal şəkildə qəbul edərək eyni formada paralellərlə müşahidə olunsada, bəzən bölgələrə görə şivə xüsusiyyətləri ilə bir-birindən fərqli variantlarda müşahidə olunur: yiyəlik halda: *mənim* – *mə:m//mə:i*, *sənin* – *sə:n//sə/*, yönük halda *mənə* – *mə://mā//maa*, *maşa*; *sənə-sə://sā*, *saa*, *saşa* təsirlik halda *məni*–*məyi*, *səni*–*səyi*; *-Babam getdi emicenin gızın maşa ala*; *-Yolda arvadın geyni erinə deyir, səni de arvadın bu yola gedif*.

İşarə əvəzlilikləri. Naxçıvan qrupu şivələrində daha çox işlənən *bu//bı* və *o//u* işarə əvəzlilikləri *budey*, *bıdıxana*, *odey*, *oduxana* kimi müxtəlif variantlarda işlənməklə yanaşı, substantivləşdiyi zaman ismin yiyəlik, yönük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında müxtəlif variantlarda müşahidə olunur ki, (*bunun//munun//munin*, *buna//muna//muna*, *bunu//munu//munu//muyı*, *bunda//munda//munda//munnan//munnan*) bu variantlar eynilə Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində paralel şəkildə müşahidə olunur. **Naxçıvan.** *o//u*, *bu//bı*, *budey*, *bıdıxana*, *odey*, *odura*, *oduxana*, *bunun//bunun//munun*, *bunda//munda*, *onun//unun*, *elə//həylə//helənçinə*, *belə//belənçinə*. **Güney Azərbaycan.** *Bı//bu*, *bıdıha*, *oduha*, *odey*, *belənçix*, *helənçix* (*Təb.*), *bunun-muning*, *odur-urı* (*Sun.*), *bu//bo//bı//bey*, *mu*, *muni* (*Boc.*). **Şərqi Anadolu.** *o*, *bu*, *şu*, *munun*, *bu//abu//habu*, *şu//aşu//haşu* (*Erzc.*)-*Soñra munnar gedeller arvadı ziyarət edelle*.

Qeyri müəyyən əvəzliliklər. Naxçıvan qrupu şivələrində *hər kəs//hər kişdə*, *hammu*, *başqası*, *birisi*, *bir qismi* kimi işlədilən qeyri müəyyən əvəzliliklər Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində aşağıdakı şəkildə müşahidə olunur. **Güney Azərbaycan.** *hər kəs//hər kişdə*, *hammu*, *başqası*, *birisi*. **Şərqi Anadolu.** *herkeş*, *kimsi*, *birisi*, *hapiz*, *bāzısı*, *birğaçı*, *biçoğu*, *başqası//başhası*, *bitahımı* (*Erzc.*) *heerbirimiz*, *heresi*, *başhası*, *bazısı*, *çoğuz* (*Erz.*)

Sual əvəzlilikləri. Naxçıvan qrupu şivələrində qeydə alınan *hancarı, hankı, nə, niyə, naxərtəm, nəmənə, görən, dəyən* kimi sual əvəzliliklərinin paralelləri ilə yanaşı, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində bəzən spesifik formalar müşahidə olunur. **Güney Azərbaycan.** *nezar-nə* (Znc.), *nəmənə, naxərtəm, hankisi* (Təb., Mər.). **Şərqi Anadolu.** *kim, ne, gaç/gaş* (Erzc.), *neyin nesi, hangisi* (Erzr.).

Feil. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində, eləcə də türk dillərində qrammatik zənginliyinə, öz tarixi milli xüsusiyyətlərinə görə tam fərqli mövqeyə malik olan feillər dialektlərdə də özünəməxsus orijinal xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. İstər Naxçıvan qrupu, istərsə də, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində həm quruluşuna, həm də bütün kateqorial əlamətlərinə görə bir çox hallarda ədəbi dildən fərqli xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edən feillər türk dilinin qədim tarixi cəhətlərini əks etdirir. Azərbaycan ədəbi dilində çox nadir müşahidə olunsada, dialektlərdə elə feillərə rast gəlinir ki, bu feillər şəkilçi qəbul edərkən sözün kökündə daxili feleksiya müşahidə olunur. Lakin ədəbi dildən fərqli olaraq bu tip feillər dialektlərdə şəkilçi qəbul edərkən heç bir dəyişikliyə uğramadan söz kökünü və əsasını olduğu kimi qoruyub saxlayır. Ədəbi dildə *gör* feili əsasında yaranmış *göstər* feili Naxçıvan, Güney Azərbaycan, eləcə də Şərqi Anadolu şivələrində feil kökü *gör* morfemini olduğu kimi saxlayır və hər üç bölgənin şivələrində paralel şəkildə *görsət* şəklində işlənir.

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində elə feil köklərinə rast gəlinir ki, onlar ədəbi dildə işlənmişdir: *vırxmaq*- dayanmadan şüursuz hərəkət etmək, *tapıllamax*-səs salmaq, *gala*-gəl al, *billəndirmax*-bəlli etmək, *dumuxmax*-çaşib qalmaq, *çərrətməx*-hövsələdən çıxartmaq, əsəbləşdirmək, *sustalməx*-keyləşmək, halsız olmaq, *göynəmə*-ağırmaq, *qəzilləməx*-aldatmaq, *ləhləməx*-tənfənəfəs olmaq, *karıxmax*//*qayıxmax*-çaşmaq, *zivməx*-sürüşmək, *güdməx*-izləmək, *milləmək*-atmaq, *qəzilləmək*-aldatmaq (Nax.), Naxçıvan qrupu şivələrində qeydə alınmış bu tip feillər (*gözəttəmək*-gözləmək, *tuşdaməx*-nişan *budamaq*-kəsib doğramaq, almaq, *ummaq*-istəmək, *qavışmax*-birləşmək, *əprimək*-çürümək, *qalxızmaq*//*qavzamax*//*qõ⁴za-max*-qaldırmaq, *sustalmaq*-yorulmaq, *sərittəməyh*-sarımaq, *ziivüşüməyh*//*ziivməy*-sürüşmək, *sürütdəməyh*-sürüşdürmək, *soraxlaşmaq*-soruşmaq, *ləhləməyh*-toyşümək).

Zərf. Ədəbi dildə olduğu kimi, dialektlərdə də eyni qrammatik funksiya daşıyan zərflər həm quruluş, həm də növ baxımından müxtəlifdir. Hər üç bölgənin dialektlərində müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunan zərflər əksər hallarda ədəbi dildən fonetik cəhətdən fərqlənsə də, bəzən leksik fərqlər də müşahidə olunur. Naxçıvan qrupu şivələrində ədəbi dildə işlənməyən *eyzən, qoşəyax, dördəm, qafıl, xapdan*//*xapdannan*//*xəpdən, xəpdənnən, lələyiin, həvləki, təntix, xuduru, zirəx, çəpix, əlbəhəl, tərmətələsik, ustuplu, qərəm, bu heyində, beyləcənə, accix* (azacıq), *dimməz-söyləməz* kimi zərflərin bir çoxunun paraleli Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində mövcud olsa da, bəzən bölgələrə görə bu zərflərin leksik baxımdan bir-birindən fərqli formaları da müşahidə olunur. Naxçıvan qrupu şivələrində əksər hallarda başqa nitq hissələri ilə eyni olan (sifət+zərf, say+zərf) bəzi zərflər Güney Azərbaycan və Şərqi

Anadolu şivələrində olduğu kimi işlənsə də, bəzən bölgələrə görə fonetik və leksik fərqlər müşahidə olunur.

Güney Azərbaycan. *bala-bala-az-az, mağıl-mağıl-fağır-fağır, nığah-qəfil, ərsin-ərsin, aram-asta, dinc-sakit, xırpdan-gözlənilmədən, lapdan-birdən, tərmətələsik –ani, harasan-harasan–qorxa-qorxa, yeyin-yeyin-cəld* (Təb., Mər.), *dinməz-sələməz-sakitcə* (Sul.). *Gəlin gəlir yeyin-yeyin. Bala-bala işlərimizi görürx* (Təb.). *Bax görüm, səvməyin yox, mağıl-mağıl elə acı dişləməyin var* (Təb.). **Şərqi Anadolu.** *üzigulli, yanbegi, temizceme, gizlim-gizlim, eyi-yaxşı, eyicemen-yaxşıca, hızlım-sürətli, usulca-astaca, er-gec-tez-gec, gerem-daima, bir ijdən-bir tərəfdən, yok yerdən* (Erzc.); *acala, beyqafil, birdənbirə* (Ter.); *bahām-birlikdə* (Kas.); *harıl-harıl, gözəlce, dosdoğri, sert* (Erzc.); *hızlın hağcasına, çatır-çutur, goley, hızlım* (Erz.); *-Bura beyle yahun diye beyle dolaşdırurullar ki, accuñ uzah olsun* (Rab.); *-Tabi, ben de, onnar da birez hararatli gonusdular oğlana* (Ref.).

NƏTİCƏ

Tədqiqat zamanı aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur.

1. Dissertasiyada Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Türkiyə Respublikasının Şərqi Anadolu bölgəsinin dialektləri müqayisə edilərək, hər üç bölgənin tarixi dil faktları əsasında müasir Azərbaycan dilinin tarixi inkişafı izlənilmiş, dildə baş verən tarixi etnolinqvisitik proseslər şərh olunmuş, müəyyən tarixi mərhələlərdə Azərbaycan dilinin qonşu xalqların dillərinə güclü təsiri və dillərəarası inteqrasiyada Azərbaycan dilinin tarixi funksiyası müəyyənləşdirilmişdir.

2. Dialektal cəhətdən əsasən paralellərlə müşahidə olunan hər üç bölgənin şivələrində fərqlənən fonetik, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlər əsasında aşkar edilmiş tarixi dil faktları etimoloji cəhətdən təhlil olunmuş, yeri gəldikcə ümumtürkoloji müstəvidə müqayisə edilmişdir.

3. Tədqiqat işində Naxçıvan, Güney Azərbaycan və türk dilinin Şərqi Anadolu şivələrində assimilyasiya, dissimilyasiya, səs artımı, səs düşümü kimi digər fonetik proseslərin, xüsusilə sait və samit səslərin keçidlərinin, eyni zamanda onların müxtəlif variantlarının tarixi dialekt xüsusiyyətləri təsbit edilmişdir. Hər üç bölgədə daha çox paralellərlə müşahidə olunan fonetik proseslərlə yanaşı, hər bölgənin özünəməxsus tarixi etnolinqvisitik cəhətlərini nəzərə çarpdıran spesifik fonofaktlar aşkar olunmuş və bu səslərin ilkin, eyni zamanda dilin inkişafı ilə əlaqədar sonradan törəmiş yeni variantları etnolinqvisitik baxımdan şərh olunmuşdur.

4. Tarixi toponimik faktlar əsasında bu bölgələrin şivələrinin ən qədim tarixi etnik qatına nüfuz etməklə, hər üç bölgənin dialekt leksikasının əsasını təşkil edən qədim türk təbəqəsi müəyyənləşdirilmişdir.

5. Hər üç bölgənin şivələri morfoloji cəhətdən müqayisə edilərək, fonosemantik söz yaradıcılığının qanunauyğunluqları aşkara çıxarılmış, bu prosesdə qədim söz yaratma modelləri müəyyənləşdirilmişdir.

6. Hər üç bölgənin şivələrinin leksik qatı əsasında türk dilləri ilə eyni və fərqli semantik yük daşıyan leksik vahidlər müqayisə olunaraq bu şivələrdə qədim tarixin izləri aşkarlanmış, tarixi dil faktları əsasında bu sözlərin qədimliyi sübut olunmuşdur.

7. Naxçıvan qrupu şivələri Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə yanaşı, ümumtürk dilləri müstəvisində həm ədəbi, həm də dialektal baxımdan ilk dəfə geniş miqyaslı müqayisəli tədqiqata cəlb edilmişdir. Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında mühafizə edilən, türk dilləri və dialektləri ilə ortaq olan sözlər forma və məzmununa, işlənmə dairəsinə və üslubi xüsusiyyətlərinə, məna və mənşəyinə, struktur-semantik tiplərinə görə sistemləşdirilərək təhlil olunmuş və bu faktlar əsasında hər üç bölgənin dialektlərinin müqayisəsi nəticəsində Azərbaycan dili üçün vacib olan tarixi dil faktları ortaya çıxarılmışdır.

8. Tədqiqat işində hər üç bölgənin şivələrində mövcud termin səciyyəli söz qrupları, frazeologizmlər, eyni zamanda Azərbaycan və türk dillərinin ədəbi və dialekt qatında çarpazlaşan ortaq leksik vahidlər türk dilləri müstəvisində müqayisə olunmuş, bu dialekt faktlarının dilin zənginləşməsindəki rolu müəyyən edilmişdir.

9. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolunun müxtəlif bölgələrindən toplanmış canlı dil faktları qədim yazılı abidələrin, folklor materiallarının dili ilə də tarixi-müqayisəli linqvistik baxımdan tədqiqata cəlb edilmiş, tarixi dil faktları əsasında qədim oğuz dilinin varisi Naxçıvan qrupu şivələrinin digər türk dilləri ilə də tarixi etnolinqvistik bağlılığı müəyyən edilmişdir.

10. Dissertasiyada hər üç bölgənin dialektlərinin tədqiqat tarixindən bəhs edilərək, bu bölgələrin hər birinin ayrı-ayrılıqda tədqiqinə həsr olunmuş və müasir dialektoloji tədqiqatlar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən qədim tarixi mənbələr və yeni nəzəri tədqiqat işləri ortaya çıxarılmışdır. Regionlardan toplanmış canlı dil faktları əsasında bu dialektlərdə təzahür edən regional linqvistik xüsusiyyətlər, üzə çıxarılmış tarixi etnolinqvistik amillər bu mənbələr və nəzəri tədqiqatlara istinadən elmi cəhətdən təsdiq olunmuşdur.

11. Naxçıvan qrupu şivələri ilə müqayisədə Şərqi Anadolu dialektlərinin fonetik cəhətdən Azərbaycan dilinə daha uyğun olduğu və ondan fərqlənmədiyi dialekt faktları əsasında nəzəri cəhətdən praktik şəkildə əsaslandırılmışdır.

12. Hər üç bölgənin dialekt qatı əsasında qrammatik struktur baxımından müxtəlif dillərlə Azərbaycan dilinin qarşılıqlı əlaqələrinin tarixi kökləri ilə bağlı bir çox etnolinqvistik və ekstralinqvistik xüsusiyyətlər aşkar edilərək dialekt faktları əsasında şərh olunmuş, Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə digər qonşu dillər arasında mövcud leksik paralellər müəyyənləşdirilmişdir.

13. Güney Azərbaycanda (türk – fars) ikidillilik şəraitində dialektlərdə qarşılıqlı təsiri göstərən yabançı dil faktları ilə yanaşı, ən qədim pratürk dövrünün izləri müəyyənləşdirilmiş, fonetik, leksik – semantik və qrammatik səviyyədə müqayisə olunmuşdur.

14. Dissertasiyada fars və türk dillərinin bir-birinə təsiri nəticəsində yaranmış və dialektlərdə yer almış leksik vahidlərin yaranma səbəbləri göstərilmiş, Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolunun dialekt leksikasında mürəkkəb söz qrupuna

daxil olan hibrid kəlmələr tədqiqata cəlb edilərək dillər və dialektlərarası tarixi inteqrasiya məsələlərinə toxunulmuş, bu sözlərin əsasən türk+fars, fars+türk mənşəli hibridlər olduğu aşkar edilmişdir.

15. Azərbaycan dilinin cənub qrupunun Naxçıvan qrupu, o cümlədən Güney Azərbaycan və türk dilinin Şərqi Anadolu dialektlərində mövcud alınmalar müqayisə edilmiş, eyni zamanda Azərbaycan dilinin dialekt qatından qonşu xalqların dillərinə keçən Azərbaycan-türk mənşəli dialekt sözləri təsbit edilmişdir.

16. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri üzərində aparılan araşdırmalar nəticəsində hər üç bölgənin şivələrinin fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən eyni dilin köklərindən qaynaqlandığını təsdiq edən tarixi dil faktları, eyni zamanda bölgələr üzrə tarixi etnolinqvistik xüsusiyyətləri əks etdirən müəyyən spesifik fərqlər də üzə çıxarılmışdır.

17. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolunun müxtəlif bölgələrindən toplanmış və araşdırmaya cəlb olunmuş dil materialları əsasında Azərbaycan dilinin yad dillərə təsir gücü və bu dillərdə sözyaratma imkanları qeyd olunmuş, eyni zamanda qarşılıqlı inteqrasiya nəticəsində zaman-zaman bu dillərdən Azərbaycan dilinin dialekt qatına keçən sözlər də müəyyənləşdirilmişdir.

18. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində türk dillərinin qədim dil xüsusiyyətlərini əks etdirən tarixi dil faktları fonetik, leksik, və qrammatik cəhətdən tədqiq edilmiş, etnolinqvistik və ekstralinqvistik amillərin təsiri ilə dəyişikliyə məruz qalmış tarixi dil vahidləri digər türk dilləri və dialektləri ilə də qarşılaşdırılmış və bu dil faktları əsasında hər üç bölgənin şivələrinin eyni kökdən qaynaqlandığı təsdiq olunmuşdur.

19. Morfoloji kateqoriyalar, həmçinin leksik və qrammatik morfeimika baxımından çox zəngin olan Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin morfoloji xüsusiyyətlərinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri, eləcə də digər türk dilləri ilə müqayisəsi nəticəsində Azərbaycan dilinin keçdiyi tarixi inkişaf yolu və mənşəyi ilə əlaqədar həllini gözləyən bir sıra mübahisəli məsələlərin araşdırılmasına və həllinə imkan yaradacaq bir sıra yeni müddəalar irəli sürülmüşdür.

20. Dissertasiyada müasir Azərbaycan dilinə məxsus tarixi dialektizimlərin geniş coğrafi arealı əhatə etdiyi öz təsdiqini tapmış, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadoluda yaşayan azərbaycanlıların canlı danışdığı dilində daha çox Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinə xas dialekt xüsusiyyətlərini özündə qoruyub saxlamış dil faktları ümumtürkoloji müstəvidə müqayisə edilərək, dilimizin tarixi etnolinqvistik qatını əks etdirən qədim arxiteplər bərpa olunmuşdur.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalə və kitablarında əks olunmuşdur:

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə fonetik və leksik müqayisəsi. Dərs vəsaiti. Naxçıvan: “Əcəmi” 2017, 328 s.

2. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərinin morfoloji xüsusiyyətləri. Elmi monoqrafiya. Naxçıvan: “Əcəmi” nəşriyyatı, 2017, 216 c.
3. Dilimiz, tariximiz, yaddaşımız. Dialektoloji tədqiqatlardan ibarət elmi məqalələr toplusu, (monoqrafiya) Bakı: “Araz” 2008, 200 s.
4. Naxçıvan dialektinin bölgə xüsusiyyətləri. Naxçıvan tarixinin öyrənilməsi, Bakı, “Elm”, 2004. s.110-115.
5. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolunun ortaq folkloru və etnoqrafik mədəniyyəti. “Folklor və etnoqrafiya” Beynəlxalq elmi jurnal. Bakı: № 2, 2005, s.51-55
6. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu folklorunda ortaq dialekt xüsusiyyətləri. Bakı Slavyan Universitetinin “Elmi əsərlər”i, Dil və ədəbiyyat seriyası, Bakı: № 1-2, 2005. s.81-92.
7. Klassik ədəbiyyatda çağdaş Azərbaycan dialektizimləri. “Körpü” jurnalı, İran-Tebriz: 2006, №-1. s.18-21.
8. Qaracaoğlan yaradıcılığında Azərbaycan-Türk dialektizimləri. “Doğumunun 400-cü ilində Uluslararası Karacaoğlan Sempozyumu”, Türkiyə – Tarsus: 2005. s.146-159.
9. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolunun Ortak Dialektik ve Etnografik Medeniyeti. “Folklor ve Edebiyat” dergisi, Bakı, № 3, Ankara: 2006. İSSN 1300-7491, s.63-67.
10. Çağdaş türk dillərində c-ç qovuşuq samitlərinin dialekt əlamətləri. AMEA “Xəbərlər” Humanitar elmlər seriyası, Bakı: №2-4, 2006, s.239-249.
11. Güney Azərbaycan ədəbiyyatından seçmələr. KIBATEK XII. Uluslararası Edebiyat Şöleni. Bakü: 2006,s.50-52.
12. Umumtürk diyalekt leksikasında Azerbeycan ve Türkiye Türkçesi'nin yeri. I.Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu, Isparta: 2007, s.307-3013.
13. Muqayisəli dialektologiya çağdaş türkologiyanın problemlərindən biri kimi. “Müasir dilçilik problemləri” simpoziumu. Bakı: Slavyan Universiteti, 2007, s.394-399.
14. Çağdaş türk xalqlarının folklorunda ortaq dialektal qalıntılar. Beynəlxalq jurnal “Folklor və etnoqrafiya”, Bakı: 2007, № 3-4, s.69-75.
15. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində ortaq dil xüsusiyyətləri. “Folklor/Edebiyat” dergisi, Ankara: 2007/3. s.151, 159.
16. Güney Azerbaycan'da Fars Dili ve Diyalektlerine Uyğunlaşdırılmış Gedim Türk Toponimleri. “Türk Dünyası Dil ve Edebiyat” dergisi, TDKY: 24, Ankara: 2010, s.65-75.
17. Folklor nümunələri dialekt və şivələrin ana qaynağıdır. V Uluslararası Folklor Konfransının materialları. Bakı: 2007, s.465-469.
18. Nəsiminin dilində işlənən çağdaş Azərbaycan-türk dialektizimləri. AMEA “Xəbərlər” Humanitar elmlər seriyası, Bakı: №-4, 2007, s.114-125.
19. Azərbaycan ve Gagauz Türkçesinin Ortak Dil Elementleri. XIV. KIBATEK Edebiyat Sempozyumu, Moldova-Kişinyov: 2007, s. 319-326.

20. Tarixi dialektizimlərin öyrənilməsində onomastik vahidlərin rolu. BDU-nun "Xəbərlər"i, Bakı: №-1, 2008, s. 5 - 9.
21. M.Kaşğarlının "Divanü-luğat-it Türk" əsəri tarixi dialektologiyanın ana qaynağıdır. VI Beynəlxalq Türk Dili qurultayı, Türkiyə-Ankara: 2008, s.2151-2157.
22. Azərbaycan və Türkiyə türkcəsinin ortaq dialektizimləri. "Uluslararası Sosial Araşdırmalar" jurnalı, Türkiyə: 2008, s.210-218.
23. M.Füzulinin dialekt leksikası. "Kardeşlik" jurnalı, sayı 235-236, İraq-Bağdat: 2009, s.37-41.
24. Ömer Faik Nəmanzadə'nin ortaq türk dilinin gelişmesinde çabaları. "Uluslararası Sosial Araşdırmalar" jurnalı, Türkiyə: 2009, s.128-132.
25. Çağdaş Türk dillərində c-ç kavuşuk ünsüzlərinin diyalekt variantları. III.Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu. Türkiyə-İzmir: 2010, s.466-473.
26. Orhon yazıtları çağdaş türk dillərinin tarixi diyalektoloji anahtarıdır. II Uluslararası Türk dili simpozumu, Türkiyə-İsparta: 2012, s.575-591.
27. Umumtürk Tarixi Diyalektolojisinin Ögənilmesinde Mamuşa Ağzının Rolü. IV Uluslararası Türkiyyat Araşdırmaları Sempozyumu, Türkiyə-Ankara: 2012, s.287-297.
28. XX. yüzüyl Azərbaycan dilçilik tarixində V.Çobanzadə merhelesi. Сборник материалов I Крымской Международной Тюркологической Конференции «Мир Бекира Чобан-заде» Белогорск-Украина: 2012, с.54-61.
29. Türk dillərinin tədqiqində və türkologiyanın inkişafında V.Çobanzadənin rolu. Сборник материалов II Крымской Международной Тюркологической Конференции «Мир Бекира Чобан-заде» Белогорск-Украина: 2013, с.215-223.
30. Naxçıvan toponimiyasında qədim türk etnonimlərinin izləri. Beynəlxalq Elmi Simpozium. Naxçıvan: 2012, s.348-357.
31. Naxçıvan Ağızları və "Kitabi Dede Korkut" Destanlarının Dili. III Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi. İzmir-Türkiye: 2015, s.735-750.
32. Orhon Yazıtlarından Günümüze Oğuz Türkçesi. "Tehlikədə olan dillər" dergisi, Başkent Üniversitesi, Türkiye-Ankara: 2013, s.209-219.
33. "Oğuznamə" çağdaş türk dillərinin tarixi-dialektoloji qaynağı kimi. AMEA "Xəbərlər" Humanitar elmlər seriyası, Bakı: №-2/2014, s.164-171.
34. Dillərin Tarixi Etnolinguistik Özelliklərinin Tetkikində Ağız Atlaslarının Rölü. "Diyalektolog" dergisi, №-11, İzmir-Türkiye: 2015, s. 47-55.
35. Naxçıvan və Anadolu Ağızlarında Eski Sümerçenin İzleri. "Naxçıvan və Doğu Anadolu Abidələri" Uluslararası Sempozyumu. Naxçıvan: 2015, s.500-508.
36. Eynəli bəy Sultanovun əsərlərinin dilində dialektizimlər. "Elmi əsərlər" seriyası, №-4 (78) Naxçıvan: NDU, "Qeyrət" 2016, s.76-81.
37. Naxçıvan dialekt və şivələrinin qədim türk abidələrinin dili ilə fonetik və leksik müqayisəsi. "Axtarışlar" (folklor, ədəbiyyat, dil, sənətsünaslıq və tarix) Elmi toplusu. №-4 (22) AMEA Naxçıvan Bölməsi, Naxçıvan: 2016, s.74-82.

38. The role of dialectological atlases on studying the historical-linguistic features of the world languages. "Literature & history-third series"-Vol. 84-2016, issue 4, Manchester University Press, Thomson Reuters. p.47-56.
39. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində mövcud –qıl//gil morfeminin tarixi izləri. "Elmi əsərlər" seriyası, №4 (78) Naxçıvan: NDU, "Qeyrət" 2016, s.93-96.
40. Traces of ancient sumerian language in dialect lexics of Azerbaijan. European Journal of Humanities and Sciences. Austria-Vienna: 2017, p. 34-37.
41. Şərqi Anadolunun folklor dili və Naxçıvan qrupu şivələrinin leksik qatı. "Folklor və Etnoqrafiya" Beynəlxalq jurnal, Bakı: 2007, № 2, s.32-42.
42. Güney Azərbaycan dialektlərinin tarixi fonetik xüsusiyyətlərinin Naxçıvan qrupu şivələri ilə müqayisəsi. "Filologiya məsələləri" Bakı: 2017, № 4, s.152-161.
43. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində hal şəkilçiləri. "Svlizasiya" jurnalı. Bakı Avrasiya Universiteti, Bakı: 2017, №-1, s.220-228.
44. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində tarixi qrammatik formalar. AMEA İ.Nəsimi adına Dİ "Əsərlər"i, № 1 Bakı: 2017, s.21-29.
45. Naxçıvan qrupu şivələrinin tədqiqi tarixi və ümumtürkoloji müstəvidə tədqiqi məsələləri. "Axtarışlar" (folklor, ədəbiyyat, dil, sənətsünaslıq və tarix) Elmi topla. №-4 (22) AMEA Naxçıvan Bölməsi, Naxçıvan: 2017, s.72-81.
46. Naxçıvan ve Doğu Anadolu Ağızlarında Eski Sümercenin İzleri. "Diyalektolog" dergisi, №-12, İzmir-Türkiye: 2016, s.57-64.
47. Фонетическое и лексическое сравнение Нахичеванского, Южно-Азербайджанского и Восточно-Анатолийского наречия с древнешумерским языком. Крымский Инженерно-Педагогический Университет, «Вопросы Крымскотатарской филологии, истории и культуры» выпуск №-1 (4), Симферополь: 2017, с.30-38.
48. Роль Бекира Чобанзаде в развитии общетюркской диалектологии. Крымский научный центр Института истории им. Академии Наук Республики Татарстан. Крымское Историческое обозрение. Научный журнал, №-1, Казан-Бахчисарай: 2017, с.102-109.
49. Naxçıvan və Təbriz dialektində –qıl//gil şəkilçisinin variantları. "Fərhəng-e came" jurnalı, Təbriz: 2017 (1397), s.13-19.
50. Azərbaycan və türk dillərinin ədəbi dil və dialekt qatında çaprazlaşan ortaq leksik vahidlər. "Filologiya məsələləri" elmi jurnal. №-9, Bakı: 2017, s.18-26.
51. Güney Azərbaycan dialektlərinin tədqiqi tarixi məsələləri. "Elmi əsərlər" seriyası, (86), №-5, Naxçıvan: NDU, "Qeyrət" 2017, s.132-139.
52. Dialekt leksikasında mövcud leksik vahidlərin struktur-semantik tipləri. "Axtarışlar" Elmi topla. №-4 (22) AMEA Naxçıvan Bölməsi, Naxçıvan: 2017, s.70-75.

СРАВНЕНИЕ НАХЧЫВАНСКОЙ ДИАЛЕКТЫ И ГОВОРОВ С ДИАЛЕКТАМИ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА И ВОСТОЧНОЙ АНАТОЛИИ

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения, список использованной литературы и карты исследуемых из географических регионов. В введении обосновывается актуальность темы диссертации, определяются её цель и задачи, характеризуются объект, методы и источники исследования, формулируются его научная новизна, теоретическая и практическая значимость, излагаются положения, выносимые на защиту, указывается апробация и структура работы. В этой части говорилось проблемах исследования о фонетическое, семантическое, лексические и грамматические особенности в целом диалектов Нахчывана, Южного Азербайджана и говоры турецкого языка Восточной Анатолии.

В первой главе работы, названной «Административно-территориальное деление и историко-этнический состав Нахчыванской Автономной Республики, Южного Азербайджана и Восточной Анатолии, диалектологических исследования их регионально-лингвистических особенностей». Каждый параграф данной главы в отдельности посвящен указанным вопросам по регионам. В них наряду с вопросами историко-этнической характеристики рассматриваемого региона представлены сведения по материалам проведенных исследований лингвистических особенностей его диалектов и говоров в историческом плане.

Вторая глава, посвящена вопросам фонетического сравнения говоров Нахчыванской группы с говорами Южного Азербайджана и Восточной Анатолии. В этом разделе широко исследованы фонетические процессы и сравнения существующих параллельные факты и еще в отличие от фонетических особенностей на основе диалектов Нахчывана, Южного Азербайджана и Восточной Анатолии.

Третья глава называется «Лексическое сравнение говоров Нахчыванской группы с говорами Южного Азербайджана и Восточной Анатолии». В ней на фактическом материале проводится сравнение указанных говоров, анализируются функционально-структурные и структурно-семантические типы существующих диалектных слов в том или ином говоре, пути их возникновения или сложения выявляются общее и различное.

В последней главе, именуемой «Морфологические особенности говоров Нахчывана, Южного Азербайджана и Восточной Анатолии» следует морфологические признаки классификации частей речи, образование новых слов и грамматических форм, иначе словообразование и словоизменение, осуществляется главным образом, посредством последовательного присоединения аффиксов к корню или основе слова, которые обычно представляют собой самостоятельное слово со всеми присущими ему особенностями.

В заключительной части обобщаются результаты, полученные в ходе диссертационного исследования.

**COMPARATIVE RESEARCH OF NAKHCHIVAN DIALECTS
AND ACCENTS WITH SOUTH AZERBAIJAN AND EAST
ANATOLIAN ACCENTS**

SUMMARY

Dissertation consists of the Introduction part, four chapters, conclusion, references and the maps of the explored geographic regions. In the Introduction part have been dealt with the topicality of the theme, goals and objectives; the theoretical and practical importance have been shown. The problems of exploring the phonetic, lexical, semantic and grammatical features of the Nakhchivan, Southern Azerbaijan and Eastern Anatolian dialects, on the whole, have been touched upon.

The first chapter of dissertation is titled "Nakhchivan Autonomous Republic, South Azerbaijan and East Anatolian administrative division, the historic ethnogenetic composition of population and regional and linguistic characteristics of these regions". The administrative division of each of the three regions, the historical ethnic composition of the population, regional and linguistic characteristics have widely been explained.

The second chapter of the dissertation is called "Phonetic comparison of South Azerbaijan and East Anatolian accents with Nakhchivan group accents". This chapter compares current phonetic processes in the Nakhchivan, South Azerbaijan and East Anatolian dialects and investigates the parallels, as well as a wide range of different phonetic characteristics on the dialectal facts.

The third chapter of the dissertation is called "Lexical comparison of South Azerbaijan and East Anatolian accents with Nakhchivan Group accents". This chapter compares the oldest preserved language elements which exist in the dialects of each of three regions on the turkological plane, and also compares a large number of dialect vocabulary lexical units which show the effect of Azerbaijan dialectal lexics to other languages.

In the fourth chapter of the dissertation called "Morphological comparison of South Azerbaijan and East Anatolian accents with Nakhchivan group accents" have been compared the morphological characteristics of the South Azerbaijan and East Anatolian accents with Nakhchivan group accents; the oldest morphological characteristics of the Turkish language have been interpreted. The conclusion summarizes the findings of the research and emphasizes the great importance of the historical-comparative study of cognate languages.

Tiraj 100. Format 60x84 ¹/₁₆

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının mətbəəsi
H.Cavid 115

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

ГАЛИБА АЛИ кызы ГАДЖИЕВА

**СРАВНЕНИЕ НАХЧЫВАНСКОЙ ДИАЛЕКТЫ И ГОВОРЫ С
ДИАЛЕКТАМИ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА И ВОСТОЧНОЙ
АНАТОЛИИ**

5706.01 – Азербайджанский язык

5710.01 – Тюркские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени доктор
наук по филологии**

Б А К У – 2018